

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lorenzen , Vilh.:
Problemer i Københavns historie
1600-1660
belyst ved samtidige kort.
(særtryk af :
Historiske meddelelser om
København 2R.IV. bd.)

København 1930.

VILH. LORENZEN

PROBLEMER I
KØBENHAVNS HISTORIE

1600—1660

BELYST VED SAMTIDIGE KORT

SÆRTRYK AF:
HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN
2. R. IV. BD.

KØBENHAVN 1930

HENRIK KOPPELS FORLAG

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE
1600—1660
BELYST VED SAMTIDIGE KORT.
Af VILH. LORENZEN.

I Tilknytning til det 1930 udkommende Værk: Haandtegnede Kort over København fra 1600—1660, udgivet efter Beslutning af Københavns Kommune, falder det naturligt for Undertegnede som Udgiver at give en samlet, historisk dokumenteret Fremstilling af Periodens bevarede og kendte Kortarbejder, gøre nærmere Rede for deres Tilblivelsestid, deres historiske Værd og Betydning. Dette vil igen være ensbetydende med at paavise, hvilke Oplysninger disse Kort er i Stand til at give om Københavns Bebyggelse og bytekniske Tilstande i hine Tider.

Disse gamle Kort afslører, hvilket mægtigt og imponerende Arbejde der er udfoldet med København i første Halvdel af 17. Aarhundrede, hvor Rammen bliver lagt for Aarhundreders Udvikling.

Bag de gengivne Kortarbejder tegner sig Bedriften og bag Bedriften skimtes Mændene, der øvede den.

Det 17. Aarhundrede er ogsaa for Danmarks Vedkommende den Tid, da Teknikerne i den store Stil — og det vil først og fremmest sige: Ingeniørerne — for Alvor begynder at gøre sig gældende. Det er disse vor Ingeniørstands Pionerer, hvis Profiler hastig glider os forbi, naar vi gennemblader de gamle Københavnskort.

De Problemer, Københavns ældste Kortmateriale rej-

ser, og som her søges belyst, samler sig naturligt om følgende Hovedpunkter.

- I. København c. 1600.
- II. Christianshavns Tilblivelse.
- III. Københavns Befæstning — med Kastellet — ca. 1600—60.
- IV. Ny-København med Forstæder 1629—60.
- V. Belejringen 1658—59 og Stormen 11. Febr. 1659.

I. KØBENHAVN c. 1600.

Hvor mærkeligt det end lyder, har det ikke været muligt at paavise noget Kort over Danmarks Hovedstad ældre end de sidste Aar af 17. Aarhundrede¹⁾. En Stad af Københavns Betydning — Residensstad og Fæstning — maa antages at have været kortmæssigt fremstillet ogsaa før dette sene Tidspunkt. Ævnen til at tegne Bykort var allerede højt udviklet i 16. Aarhundrede, og naar man ser de fortrinlige Kortarbejder, Jacob v. Deventer i 1550'erne kunde udfærdige for Kong Filip II af nederlandske Byer, beklager man dobbelt, at ikke en habil Korttegners Gengivelse af København fra noget ældre Tider er os overleveret. Den kendte Fremstilling af København under Belejringen 1536 i Oldenburgische Chronicon, udgivet 1599, er et Billede af Staden og som saadant af en vis historisk topografisk Interesse, men som Prospekt, omend i Fugleperspektiv, mangler det netop, hvad et Kort giver: Gadeplanen²⁾. Det gælder forøvrigt

¹⁾ Kortarbejder, der er tilbagegribende Rekonstruktioner har selv sagt ingen Interesse. Saaledes i Pontoppidan: Origines Hafnienses Topographia Nr. 2: Aliqualis Idea Respondens Hist. Sec. XII og s. St. Nr. 3: Topographia Hafniæ Ao. 1520 eller Nr. 4: Topographia Hafniæ Ao. 1590. End ikke det sidstnævnte støtter sig til virkelige Opmaalingkort, hvilket alene Befæstningens System viser. — For tilsvarende Kortarbejder i Resens Atlas af 1677 vil der senere blive gjort Rede.

²⁾ For Forholdet mellem Prospekt og Kort er gjort nærmere Rede i Indledningen til Kortværket citeret: Ktvk.

om alle ældre Prospekter af København, helt op til Midten af 17. Aarhundrede, at de burde tages op til samlet Behandling. Deres nøjagtige Tilblivelsestid, d. v. s. Tidspunktet, da de blev tegnet, bør paavises, deres større eller mindre Afhængighed af hverandre ligeledes. Endnu raader der altfor megen Forvirring og adskillige Gaader gemmer sig i dette paa saa mange Maader interessante byhistoriske Materiale. Sammenholdt med samtidige Kortarbejder vil Prospekterne af København give en klarere og rigtigere Forestilling om, hvordan denne vor eneste virkelige Storstad — efter de Tidens Maalestok — saa ud i Frederik II's, Christian IV's og Frederik III's Dage.

Det ældste Kort over København findes paa Det store Kgl. Bibliotek, nu ophængt i Udstillingssalen (Kortværk I).

Det gengiver *Byen med nærmeste Omegn* og er et farvelagt, noget skødesløst tegnet og malet Kort, men aabenbart et Originalarbejde, og for selve Byens Vedkommende et *Opmaalingskort*, der søger at gengive Virkeligheden — Byen som den var, da Kortet blev tegnet, idet der dog her maa tages Forbehold med Hensyn til Bebyggelsen af Slotsholmen, der for en Del synes at have Karakter af Projekt. Tidens Forkærlighed for det billedmæssige har givet sig et kuriøst Udtryk i Fremstillingen af Omegnen i Perspektiv. Med Nøjagtigheden af Kortet, og her tænkes særlig paa Byplanen, er det ikke videre bevendt — bl. a. er Hovedformen af selve Byen slemt fortegnet — og dog giver det interessante Oplysninger om Byens Tilstand, ikke mindst fordi det baade bestræber sig for at gengive Gadenettet og Befæstningen, men tillige indeholder en Række bogstavbetegnede Lokalteter. Tegneren gør — alle Fejl til Trods — Indtryk af at have været Fagmand. Han maa have haft Landmaaleruddannelse og været,

hvad man dengang kaldte: Geometer. Antagelig var han tillige Ingeniør og, hvis man kan slutte ud fra Sproget, han benytter, af tysk Afstamning. Den Omhu, hvormed Befæstningen og særlig Anlægget ved Portene er fremstillet, kunde lade formode, at han har været særlig benyttet som Militæringeniør.

Kortet gengiver København inden de store Udvidelser med Christianshavn og Ny København. Havnen mellem Holmene, blandt hvilke man lægger Mærke til Slotsholmens ejendommelige Form, er særdeles tydeligt gengivet. Ligeledes — som alt nævnt — Befæstningen omkring Byen. Alene i Betragtning af de fattige Efterretninger, der ellers haves om denne, før Christian IV paabegyndte sine store Arbejder, er dette Kort værdifuldt. Synes Befæstningen end paa visse Strøg, bl. a. østre Voldgrav og Bremerholm, mangelfuldt fremstillet¹⁾, er det dog ikke desto mindre det eneste samtidige Kort, der gengiver den middelalderlige Befæstning om København.

Af Enkeltlokaliteter indenfor Befæstningen er Kirker stærkt — lovlig stærkt — fremhævede. Særlig Umage synes Tegneren at have anvendt paa Slotsholmen, hvor selve Slottet er overmaade tydeligt fremstillet i Plan, ligesom der er gjort Rede for den øvrige Bebyggelse.

Ved Fastsættelsen af Tilblivelsestiden er navnlig Slotsholmsbebyggelsen vejledende. Men helt let at tyde er den ikke og der lader sig ud af dens Tale aflæse tre Svar.

Paa Slotsholmen er indtegnet et Tøjhusanlæg, »Zeughaus«, i Vinkelform, med Trappetaarn i Inderhjørnet. Anlæggets nordre Fløj kan være Christian III's først 1613 nedrevne bindingsværksbyggede Tøjhus, men kan ogsaa sigte til en aldrig opført, men planlagt Bygning her. Med

¹⁾ Velvilligst meddelt af Oberst H. U. Ramsing. Jeg bringer her ved Oberst Ramsing min bedste Tak for Raad og Vejledning ved Udarbejdelsen af nærværende Afhandling.

vestre Fløj kan være tænkt den nuværende Tøjhusbygning, der blev paabegyndt 1598 og i det væsentlige var færdig 1609¹⁾). Da Grundstenen blev lagt til dette store Hus, havde den unge Christian IV gjort den første Begyndelse til sin nye Orlogshavn med tilhørende Arsenalanlæg, paa hvilket der arbejdedes videre i de første Aar af 17. Aarhundrede og, da det stod færdigt, med sine tre Fløje og Havnebassin i Midten, understregede Danmarks stærke maritime Stilling ved Østersøen.

Kortet mangler imidlertid helt den østre Fløj, Provi-anthuset, der paabegyndtes i Foraaret 1602, og Orlogshavnen, hvis Udgravning man tog fat paa samtidig. Den lave Fløj ud mod Sundet, hvorigennem Gennemsejlingen til Havnen skulde være, arbejdedes der paa 1604 og de følgende Aar.

Paa dennes Plads er indtegnet en Signatur, der kun vanskeligt lader sig bringe i Forbindelse med et Byggeforetagende.

Gaar man ud fra, at der med den vestre Tøjhusfløj er ment nuværende Tøjhusbygning, og at den nordre er Christian III's Tøjhus, kan Kortet ikke være ældre end 1598, da Byggearbejderne paabegyndtes, og er bleven til c. 1600.

Men ogsaa anden Tolkning af Kortets Tale lader sig fremsætte.

Da nuværende Tøjhusfløj paabegyndtes 1598, var Planen for det hele mægtige Arsenalanlæg udarbejdet, omfattende foruden de tre Fløje ogsaa den aldrig opførte nordre Fløj paa nuværende Rigsarkivs Plads, samt Orlogshavnen med Indsejling gennem søndre Fløj. Selvom ovenstaaende Tolkning af Kortets Tilblivelsestid er rigtig, maa det alligevel undre, at Tegneren ikke har gjort det fjærneste Forsøg paa at indtegne *hele* det store Arse-

¹⁾ Blom: Hist. Tidsskrift VI, 1, 574 ff. — Otto Smith: Tøjhuskomplekset i »Før og nu«, Supplement til Nr. 14 p. 337 ff.

nalanlæg, der dog var afmærket i den lave Strand 1598. Der er derfor ogsaa en Mulighed for, at Kortet ikke beskæftiger sig med det Arsenalanlæg, vi kender, men at det gengiver Projekt til et ældre og mindre omfattende Anlæg, der kun skulde være at betragte som en Udvidelse af Christian III's Tøjhus. Og nu ved man, at Christian IV allerede sidst i 1596 havde Planer om en saadan Udvidelse. Den 5. Oktober dette Aar taler han om »det nye Rustkammer, han naadigen er tilsinds at ville lade indrette«¹⁾.

Der er da en Mulighed for, at det ældste Kort over København kan være tegnet 1596. Men der er en Omstændighed, der gør det muligt, at Planen om et nyt »Rustkammer« er noget ældre, og at Kortet er blevet til endnu tidligere.

I Fortegnelsen over de forskellige Lokalteter nævnes kun et eneste af Byens Privathuse. Det er »Hack Holgersens Gaard« — hack. holg. hoff — i Østergade, tæt ved nuværende Hotel d'Angleterre. Hack Holgersen kan kun være den i Christian IV's unge Aar højt betroede H. H. Ulfstand til Hikkebjerg, der døde som Rigsmarsk 1594, efter kun at have beklædt sit høje Embede i eet Aar, fra Januar 1593. Hans Gaard kaldes imidlertid umiddelbart efter hans Død af en af Ulfstandsslægten ikke med hans Navn, men benævnes Anna Parsbergs Gaard, efter hans 1592 afdøde Hustru, med hvem han havde faaet Ejendommen²⁾. Betegnelsen »Hack Holgersens Gaard« er aabenbart kun benyttet saalænge han ejede den — fra sit Giftermaal med Anna Parsberg 22. November 1590 og til sin Død 10. November 1594. — Korttegneren kan have haft en særlig Tilknytning til Ejeren af denne Gaard, siden han udtrykkelig nævner den i sin Fortegnelse. Og Forholdet turde da være det,

¹⁾ O. Smith: Anf. Afh. p. 337.

²⁾ O. Nielsen: Københavns Diplomatarium I, Nr. 379.

at Kortet er udført efter Ordre eller paa Bestilling af Hack Holgersen Ulfstand, næppe i hans Egenskab af almindelig Regeringsraad, men som Rigsmarsk og i saa Tilfælde i Tiden 1593—94. At Rigets Marsk kunde have Brug for et Kort over København, er indlysende, og at Hack Holgersen allerede paa dette tidlige Tidspunkt med den unge 16—17-aarige Konge kan have drøftet Muligheden for et mere tidssvarende Tøjhusanlæg, er det ikke urimeligt at antage.

Saa meget viser i alt Fald dette Kortarbejde, at det — med sine omhyggelige Angivelser af offentlige Bygninger og Anlæg — Tøjhus, Slot med Stald, Slagtehus og Vedhave, Rentekammer, Holmen med Smedje og Reberbane, Kongens Gaard, Boldhus, Admiralsgaard, samt Torve og Kirker — og sidst, men ikke mindst, Byens Befæstning med de tre Porte — vanskeligt kan tænkes gjort paa Bestilling af en Privatmand for hans egen Nyttens eller Fornøjelses Skyld. Kortet bærer i alt for høj Grad Præget af at være af officiel Art og at skyldes et offentligt, og dette vil sikkert igen sige et Statshensyn sin Tilblivelse.

Om dette, det ældste Kort over København, da er tegnet 1593—94, 1596 eller 1598, lader sig ikke afgøre med Sikkerhed. Kun saameget er vist, at det maa tilhøre *det sidste Aarti af det 16. Aarhundrede*.

Foruden det haandtegnede Originalkort fra 1590'erne findes der en anden Fremstilling af Staden København i dens gamle Skikkelse før Udvidelserne. Det er *et kobberstukket Kort i Resens Atlas*, udgivet 1677. Det er stukket af J. Husman og bærer Paaskriften *Kiöbenhaffn, Hafnia*. Gammel Kiöbenhafn allene i K. Christian 4. Regierings Begyndelse. Kortet medtager Byens nærmere Omegn — Søerne og Sundbyerne. Gadenettet er kortmæssigt fremstillet; derimod er Kirker og offentlige Byg-

ninger, Stadens Befæstning efter det 1606 planlagte Bastionsystem, Slotsholmen, Bremerholm og Forstæderne, ogsaa Sundbyerne, gengivne perspektivisk, hvortil kommer Skibene i Søen. Paa selve Kortbladet er kun anført: Hafnia, men dette opvejes af en Fortegnelse over talbetegnede Lokalteter.

Trods det Husman'ske Korts sene Tilblivelsestid — Husman begyndte først sin Virksomhed her i Danmark i 1670'erne — var det jo altid tænkeligt, at et Originalkort fra ældre Tid kunde ligge til Grund. Men dette er lidet rimeligt. I Maal- og Terrainforhold hersker stor Vilkaarlighed. Som et enkelt Vidnesbyrd om dette Kortarbejdes Værdiløshed skal anføres, at den nye Kirke udenfor Nørreport er medtaget; Kortet maatte følgelig være yngre end 1625. Paa den anden Side er der ikke Antydning af Christianshavn, der paabegyndtes 1618.

Sandsynligheden for, at der til Grund for dette Kortarbejde skulde ligge et ældre Kort, er da den mindst mulige. Dette Arbejde af J. Husman maa stemples som ganske upaalideligt — i Helhed som i Enkeltheder —, end ikke Slotsholmens og Bremerholms Bebyggelse er der Mening i. Det har følgelig kun Curiositetens Interesse!

II. CHRISTIANSHAVNS TILBLIVELSE.

I Det store Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling findes et *Projekt til Christianshavn*, tegnet »efter Overdragelse og Befaling« af Christian IV, signeret *Johan Semp*, Geometer og Ingeniør, 1617, den 1. September (Ktvk. II).

Det er det første Vidnesbyrd om, at Kongen havde Planer om en ny By paa Amager. Kort efter, i Oktober Maaned, bringer han Sagen frem for Rigsraadet og i Januar 1618 kunde den første Sten lægges til det store Foretagende¹⁾.

¹⁾ H. F. Rørdam: Hist. Kildeskrifter. II, 718.

Kongen havde to Formaal med det nye Byanlæg — et merkantilt og et militært. Han vilde udvide Havnen, samtidig med, at han skabte Muligheder for Livsophold for flere Mennesker til Aflastning af den snævert bebyggede gamle By. Og han vilde tillige, ligeoverfor Slottet, det nye store Arsenalanlæg og Bremerholm med Flaa-den, lægge en stærk Befæstning, der kunde være den vigtigste Del af Hovedstaden, ja den hele By til Værn og Beskærmelse!

Allerede Projektet af September 1617 viser Christianshavn som Havne- og Kanalby, som Torveby og som Fæstningsby. Men det Udkast, den vistnok hollandske Civil- og Militæringenør, Specialist i Jordværker, i vanskeligt, vandfyldt Terrain, her havde forelagt sin kongelige Bygherre, vandt ikke dennes Bifald. Og med Rette. Det var en Komposition over italienske Renaissancearkitekters Tanker om et Centralanlæg i Polygonalform med Radial-Gader ud fra en Midtplads. Denne Byform var allerede i 16. Aarhundrede bleven overordentlig yndet, ogsaa Nord for Alperne, omend ikke altid, saalidt som i Udkastet til Christianshavn, anvendt i fuld polygonal Form.

Johan Semp's By er formet efter en Tikant, men da Byen skulde ligge ud mod Strand, kun med Tikantens 7 Sider. Fra det kvadratiske Midttorvs Sider og Hjørner udgaar 8 Trafiklinier, deriblandt en Kanal med Gadeløb paa begge Sider ud mod Stranden. Kirken er lagt ved Torvet. Befæstningen viser den bastionære Front med 6 Helbastioner paa hver af Polygonens Hjørner. Ud mod Strømløbet er der kun Halvbastioner, forbundne ved et Retrenchement med to Redouter. Systemet med smaa, spidsvinklede Bastioner er i Tidens sædvanlige, ældre hollandske Manér, omend Udenværker mangler.

Dette Byanlæg — i en typisk Renaissancestil — er overordentlig abstrakt i Udformning. Opdelingen i

Karréer giver altfor ofte slette Byggegrunde, Kanalen virker rent rudimentært, og der er ikke bragt noget videre ud af Havnemulighederne. Det er da heller ikke at undres over, at Kongen kasserede Johan Semps Arbejde. Men ikke længe efter kunde denne »levere« Christian IV en »Afridsning«, der blev approberet, og paa Grundlag af hvilken Johan Semp 7. December 1617 sluttede Kontrakt om Anlæggelsen af Christianshavn, som det blev — og endnu tildels er. Dette endelige Projekt haves desværre ikke!

Til Gengæld findes *to Kort over Christianshavn i dets ældste Skikkelse*, og sikkert ret nøje svarende til Johan Semps endelige Projekt — med Gadenæt og for største Parten bortskødede Grunde med Ejernes Navne. Det ene opbevares i Havnevæsenets Arkiv, det andet i Det store Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Ktvk. VI, 1 og 2).

Disse to Kort giver os tillige en Art Erstatning for Tabet af »den store Afrids« over hele Byanlægget, med Angivelse af hver enkelt Grund, som Kongen ret tidligt lod udarbejde, og efter hvilket Grunde blev afhændede til Borgere og Adelige, der igen modtog en Copi af Generalplanen, som de selv, til Vitterlighed, maatte underskrive med deres Navn¹).

Har Semp i sit Septemberudkast 1617 mildest talt misforstaaet sine italienske Forbilleder, har han til Gengæld i det endelige Arbejde fra samme Aar sat sig et smukt Minde som Byplanlægger. Fejlen ved Opdelingen af Grunde er rettet; Byen er nu en virkelig Kanalby og har bedre Havnemuligheder. Men den er stadig den typiske Renaissancestad, symmetrisk delt af Torvegade i to ens Halvparter. Christianshavn er her formet efter et andet italiensk Skema, udviklet i 16. Aarhundrede — den regelrette, firkantede eller polygonale By, opdelt efter

¹) Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst p. 5.

Skakbrætprincippet. I Kanalmotivet gør et særligt hollandsk Indslag sig gældende¹⁾).

Interessen ved de to bevarede Kort over Christianshavn knytter sig til den klare Forestilling, de giver, ikke blot om Byens almindelige Form og Skikkelse, men ogsaa om den rationelle Opdeling i Grunde. Dog undrer man sig over Kirkens lidet monumentale Beliggenhed i en Udkant af Byen. Men efter den første Bestemmelse skulde Kirken, som alt i det kasserede Projekt, ligge ved Torvet. Først senere, uvist naar, blev den paa begge Kort anførte Karré advist til Kirken²⁾).

Helt lette at tidsfæste er de to Kort imidlertid ikke — trods de paaskrevne Navne paa Grundejerne, men med tilnærmelsesvis Sikkerhed lader det sig dog gøre.

Havnevæsenets Kort har bl. a. »Hr. Statholderens« Grund, d. v. s. Frantz Rantzaus († 1632). Dens nordligste Parcel er 9. December 1630 tilskødet Knud Erlandsen og Kortet er følgelig ældre end dette Aar og Datum. Men det er yngre end 25. Januar 1627, da Frantz Rantzaus udnævntes til Statholder. Kortet maa være blevet til i Tiden *fra 25. Januar 1627 til 9. December 1630*.

Det Kgl. Biblioteks Kort afviger kun lidt fra Synsforretningen over Christianshavn fra 27. Juli 1635. En vejledende Afvigelse er Angivelsen af Jochum Bech som Ejer af Sivert Grubbes Plads i Strandgade, medens dennes to Pladser i Store Torvegade synes at være øde og uden Ejer. Kortet maa følgelig være tegnet efter Sivert Grubbes Død 27. Marts 1636. Men den store Overensstemmelse med Synsforretningen af 1635 viser, at *meget yngre end dette Aar kan Kortet ikke være*³⁾).

¹⁾ Se om Johan Semp's første Projekt: Vilh. Lorenzen: En Renaissancestad i: Festskrift for Kr. Erslev 1927.

²⁾ Kbh.s Dipl. VI, Nr. 877.

³⁾ Ovenstaaende Oplysninger er mig velvilligst meddelt af Oberst H. U. Ramsing.

III. KØBENHAVNS BEFÆSTNING MED KASTELLET.

Den sørgelige Mangel paa fuldstændige Kort over København fra 1590'erne til sidst i 1640'erne erstattes i nogen Grad af Kort, der viser Byens Befæstning — omend kun den. Det er ikke mange, og af Kortarbejder af denne Art, der behandler hele det paa givne Tidspunkt eksisterende Befæstningssystem, er der i Virkeligheden kun et Faatal. Dertil kommer saa Specialkort over Dele af Befæstningslinien — Kastelet indbefattet. Det er dette Kortmateriale, der her skal gøres Rede for. Hensigten er ikke at skrive Københavns Fortifications Historie, men kun at gøre opmærksom paa disse Korts Eksistens, saa vidt gørligt fastslaa deres Tilblivelsestid og samtidig pege paa deres almindelige Betydning for Byens Historie.

PLANEN AF 1606.

For Kendskabet til den ny Befæstning af København, Christian IV foretog i sine yngre Aar og som foreløbig kulminerede med Anlæg af Fæstningsbyen Christianshavn, er *et Opmaalingskort* i Det Kgl. Krigsarkiv i Stockholm af overordentlig Værdi¹⁾. Det bærer Paaskriften: *Anno 1624*, og er det første kendte Kortarbejde over København efter Det Kgl. Biblioteks Kort fra 1590'erne. Paaskrevet er ligeledes: *Gemacht von Heinrich Thome*, Ingeniør. Det var en i svensk Tjeneste ansat Militæringeniør — anset Fagmand af Tidens internationale Tilsnit²⁾ (Ktvk. III).

¹⁾ Forf. har — foruden det Kgl. Krigsarkiv i Stockholm gennemgaaet Rigsarkivet, Det Kgl. Bibl. og Fortifikationsarkivet sammesteds, desuden i Oslo: Det Kgl. Bibliothek og de militære Arkiver, i Paris: Bibliotheque de l'arsenal, Archives nationales og Archives du Ministère de la guerre, samt i Haag: Algemeen Riksarchief og Krigsgeschiedkundig Archief. Fra regnet Stockholm, fandtes der intet Steds Kort over København ældre end 1660.

²⁾ Munthe: *Den svenske Fortifications Historia*.

Kortet beskæftiger sig kun med Københavns og Christianshavns Befæstning, og baade derved og ved de mange paaskrevne Oplysninger om selve Befæstningen og om Forterrainet, dettes almindelige Karakter og Vejforbindelser, giver det sig tydeligt til Kende som et Arbejde, der udelukkende skyldes faglig militær Interesse. Ved den flygtige og unægtelig højst summariske Behandling af det topografiske, afslører det sig tillige som et Hastværksarbejde, og Forfatteren bemærker da ogsaa selv i Forbindelse med Maalestoksangivelsen, der er i Roder (Ruthen), at dette er »ungefähr, den diese Designation ist nach keiner gewissen Masse gemacht«. Føjes hertil, at Kortets Ophavsmand var Ingeniørofficer i svensk Tjeneste, er al Tvivl udelukket om dets reelle Betegnelse. Det er et *Spionkort*, bleven til paa et Tidspunkt, da det af mange Grunde maatte være den svenske Regering magtpaaliggende at kende Københavns Forsvarskraft.

Unægtelig giver dette tilsyneladende saa overfladiske Kortarbejde — desværre lidt beklippet paa den ene Side, Østsiden — fyldige Oplysninger om Københavns daværende Forsvarstilstand, støttet af de paaskrevne Notitser og af Betegnelser paa en Række Lokalteter.

Først og fremmest viser Kortet det moderne bastionære System bragt i Anvendelse, foruden om Christianshavn — die neue Stadt — om selve den gamle By — fra Slotsholmen og hele Byen rundt indtil Bremerholmen og med Angivelse af Vester-, Nørre- og Østerport. Slotsholmen, Skarnholmen og Bremerholm er højst mangelfuldt og ukorrekt angivet og her mangler — besynderligt nok — enhver Antydning af vitterligt eksisterende Befæstningsanlæg. Det baade om København og Christianshavn anvendte bastionære Befæstningssystem giver sig, al Flygtighed i Tegningen til Trods, tydeligt til Kende som det ældre hollandske med smaa Bastioner og lange Courtiner.

Hvad der i ganske særlig Grad har interesseret den svenske Militæringenjør, er Graven foran Københavns Volde; han har med Flid studeret Vandstandshøjden og det anvendte tekniske System med Stendæmninger, Behr, d. v. s. »Bjørne« — Kamme (Batardeaux): Stendæmningen ved Vesterport, der holder Vandstanden $1\frac{1}{2}$ Fod højere paa Nordsiden af Dæmningen, Vandledningen umiddelbart Nord for Vesterports Bastion, fra Graven under »Bulværket« til »Kanalene«, Møllegraven indenfor Volden til Vandmøllen; en Sluseforbindelse af Træ fra Søerne, ledet ind imellem Jermers og Hanebastionerne, førende Vand ind i Stadsgraven, idet Vandstanden i Søerne er $1\frac{1}{2}$ Fod højere end Stadsgravens; en Stendæmning ved Østervold mellem St. Gertruds Bastion og Bastionen ved Lønporten, der holder Stadsgravens Vandstand 2 Fod højere paa Dæmningens nordre Side end paa dens søndre, hvor Graven kun er 5 Roder, det vil vistnok sige godt og vel 15 m bred, medens den ellers er 5, 6 eller 7 Roder hver, d. v. s. godt 15, 18 eller 21 m bred¹⁾; en ny Port umiddelbart Syd derfor.

Endelig er i selve Staden angivet forskellige Lokaliteter: Ved Paaskrift alene: Slottet. Ved Tegning: Vandmøllen og »Vandkanalen til Møllen« (Møllegraven), Bryghuset og Børsen, der aabenbart har imponeret Heinrich Thome stærkt (i en Notits oplyses, at den forneden har 40 Kræmmerboder, 20 paa hver Side, og foroven en stor Sal fra Gavl til Gavl). Fremdeles er vist Knippelsbro (helt misforstaaet kaldet: Ste Annebrücke) og Porten til »Skibsholmen«. Som »Havnen« er betegnet: Slotsholmskanalen, Børskanalen og Partiet mellem Børsen og Bremerholm. Sydligst i Havnen er indtegnet Københavns Vartegn.

¹⁾ Regnes her med den gl. danske Rode = 3,13 m eller er det svenske Roder? Der fandtes adskillige andre Rodemaal, bl. a. den rhinske Rode. Jvf. S. 208 Anm.

Udenfor Befæstningen er af Forterrainet medtaget Nordspidsen af Amager, Kysten til et Stykke Nord for Søerne (det er her, Kortbladet synes noget beklippet!) og lidt af Terrainet udenfor. Omhyggeligt er angivet, hvor der er lavtliggende og moradsagtigt — med sidstnævnte Ord betegnes bl. a. Søerne, hvad der er lavt og højt »Weidland«, og hvad der er »Bawland« og »bergicht« (ud mod Valby). Interessante er ogsaa Kortets, ganske vist højst summariske, Oplysninger om Bebyggelser og Vejnæt udenfor Stadens tre Porte: Vester-, Nørre- og Østerport; Bebyggelserne her betegnes som »Haver — (garten) med nogle Boliger«. Ogsaa Rosenborg Have er indtegnet. Vejene til og fra Byen maatte interessere ham stærkt; han har dog glemt Ladegaardsdæmningen og Nørre Landevej faar han ikke ført ud over Søerne. Thome viser Vejen fra Amagerport ud over »Amagerland« gennem en derværende Bebyggelse (Sundbyerne), dernæst Vejen fra Vesterport over en Bro, gennem Bebyggelsen her og videre ad Valby til, samt en Vej, der umiddelbart paa den anden Side Broen udenfor Graven løber til Vesterports Bro. En Vej fra denne fører ud gennem Bebyggelsen her, ned mod Søerne, og en anden, Hovedvejen, der fortsættes i nordlig Retning og lidt Syd for Søen, løber ind i Helsingørvejen fra Østerport; efter at have passeret Bebyggelsen, gaar Helsingørvejen over en Dæmning for Enden af Sortedamssø, hvorom det i en Notits hedder, at den stemmer Vandet i Søen — Moradset — op til en Højde af omkring 2 Fod. Ikke angivet paa Kortet, antagelig fordi Papiret her er beklippet, er Stedet, hvor Kongens Orlogsskibe ligger og Stedet for »gamle nedsænkede Skibe, hvorpaa et Blokhuse skal blive bygget«.

Som Heinrich Thome har set og opfattet København med nære Omegn i Aaret 1624 og nedfældet sine Iagtta-

gelses i sit Kortarbejde, stiller dette os, trods de store Mangler, ikke desto mindre for Øje Resultatet af Kong Christian IV's mangeaarige Arbejde paa at modernisere det gamle Københavns Befæstning, hvortil ogsaa hørte Udvidelsen af Havnen og Byen med det der helt nyanlagte Christianshavn. Det var 1606, Kongen med stor Bekostning begyndte det omfattende Arbejde¹⁾. Den 1. Maj 1620 vidner Borgmester og Raadmænd, at paa det 14de Aar er Byen bleven forbedret bl. a. paa »Volde, Runddele, Skanser og Grave«²⁾, men Arbejderne fortsattes i de følgende Aar og var, da Heinrich Thome besøgte København, aabenbart meget nær deres Fuldenelse³⁾. Dette udelukker ikke, at der ikke ogsaa i den følgende Tid arbejdedes paa Byens Volde; de trængte i alt Fald stadig til Reparation⁴⁾.

Sandt nok — Heinrich Thome har kun skænket os et skitsemæssigt og stærkt fortegnet Kort over København med dens nærmere Omegn, og dets Paalidelighed og Fuldstændighed lader adskilligt tilbage at ønske. Han har, som alt nævnt, glemt Befæstningen af Slotsholmen, han har i nogen Grad misforstaaet Beliggenheden af Kamene. De mange Veje har han heller ikke altid gjort

¹⁾ Lassen: Aktstykker til Kbhvns Befæstnings Hist. p. 25 ff. — Allerede 1600 har Kongen Planer om, at Befæstningen skal forbedres og »blive noget videre udlagt end som den nu er«. Der kom dog ikke dengang noget videre ud deraf. K. D. IV, Nr. 874. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Hist. I, 105.

²⁾ K. D. I. Nr. 425.

³⁾ Den flittige Skribent N. Helvad omtaler i sin Dedicatio til: Amphitheatrum, trykt 1622, med Berømmelse Christian IV's store Byggeforetagender, bl. a., »at han har gjort Staden København fast med Volde og Bolværker«, ligesom han »nylig har begyndt at bygge Christianshavn paa Amager«. Desuden omtales Anlæggelsen af Glückstadt, Christianopol, Christianstad, foruden »herlige« Fæstninger i Skaane, Halland og Bleking.

⁴⁾ K. D. V. Nr. 146, 150.

rigtig Rede for, og Forstæderne er særlig flygtigt behand-
 lede; det var jo heller ikke dem, han i første Linie inter-
 esserede sig for¹⁾. Men alt i alt er her fæstnet til Papi-
 ret noget væsentligt i Københavns daværende Tilstand
 og Forbindelser med Omegnen. Ogsaa de paaskrevne No-
 titser øger Kortets Værdi som historisk Aktstykke. Det
 er det synlige Vidnesbyrd om Danmarks Hovedstad i et
 af dens store Øjeblikke, i Christian IV's Manddomsaa-
 r, da han netop havde faaet Byens Havneforhold i Orden
 foreløbig og sikret den hele Stad ved en moderne og tids-
 svarende Befæstning efter hollandske Forbilleder.

Og dog indeholder Heinrich Thomes Kort et Vidnes-
 byrd om, at nye Planer og Tanker om en endnu bedre
 Sikring af København allerede da var ved at tage Form.
 Notitsen om de nedsænkede Skibe, hvorpaa et Blokhuse
 skulde opføres, sigter til de to meget store kgl. Skibe,
 20. Febr. 1624 sænkede som Underlag for to Blokhuse
 ved Indløbet til Havnen fra Nord og antagelig i Nærhe-
 den af det Sted, hvor snart efter Toldboden skulde byg-
 ges²⁾).

Disse Blokhuse, d. v. s. letbyggede Forter, er i Virke-
 ligheden at opfatte som Forløbere for den Skandse ved
 St. Anna Bro, der i sine Konsekvenser medførte en mæg-
 tig Udvidelse af Havnen, af Stadens Befæstning og af
 Staden selv!

PLANEN AF 1625—29.

Det næste Kortarbejde, der foreligger over København,
 stiller os overfor en helt ny Face i Byens Udvikling. Det
 er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og viser*

¹⁾ Om de mange Veje og Stræder her, se: K. D. I. Nr. 425: Kæm-
 nerens Instruks og Stadens Jordebog 1. Maj 1620.

²⁾ Rørdam: Hist. Kildeskrifter II. p. 727. — Jvf. H. D. Lind. Bidrag
 til Kbh. Havns Hist. i Hist. Medd. om Kbh. IV, p. 161 ff. — Da.
 Saml. II R. 3 p. 365.

en Del af den gamle By, samt en stor Udvidelse mod Nord, langs Sundet — med Bebyggelsesplan og tilhørende Befæstningsanlæg. Desværre er Originalen i de senere Aar forsvunden, men Kortet foreligger i Kopi i Raadstuearkivet¹⁾ (Klvk. IV).

Om selve Bebyggelsesplanen vil senere blive talt. Den projekterede By er et Centralanlæg, presset ind mellem den gamle Østervold og en Befæstningslinie ført fra Nørreport Bastion i en Bue ud til Sundet, hvor der i punkterede Linier er angivet et stort Skanseanlæg.

Originalkortets Tilblivelsestid er af Fr. Schiøtt sat til mellem 1621 og 31. Det er i denne Forbindelse værd at bemærke, at Heinrich Thome i Aaret 1624 ikke giver mindste Antydning af den store Udvidelse af Byen eller af ny Befæstningsanlæg udenfor den gamle Østerport. Grænsen fremefter er, som Schiøtt rigtigt har sluttet ud fra det manglende Nyboder, Aaret 1631. Schiøtt er tilbøjelig til at henføre Kortet til 1629. I al Fald staar dette mærkelige Arbejde i Forbindelse med Christian IV's Planer om en stor Udvidelse af Havn og By, med et stærkt Fort ved St. Anna Bro til Beskyttelse af Flaadens Leje, og Indsejlingen til Havnen Nord fra. Som et afgørende Led i disse store Planer lod Kongen 1629 grave et Dige og en Grøft fra Nørreport til St. Anna Bro²⁾). Dermed var det første Spadestik gjort til den helt nye Bydel — Ny København —, som det dog skulde have endog særdeles lange Udsigter med, inden den blev helt til Virkelighed. Det er da nok tænkeligt, at Kortet, der nærmest har Karakter af Skitse og hvis væsentligste Indhold er Projektet til den nye By og dens Befæstning, stammer fra denne Tid og *er udarbejdet i Tiden fra sidst i 1620'erne til 1631³⁾*).

¹⁾ Det har tidligere været gengivet af F. Schiøtt i Architekten VIII, p. 517.

²⁾ Jvf. H. F. Rørdam: Hist. Kildeskrifter II, p. 731.

³⁾ Fr. Schiøtt: Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie, Architekten VIII, p. 516 ff.

I Virkeligheden ser det højst mærkeligt ud, at Christian IV planlægger et saa mægtigt Forehavende umiddelbart efter med store Bekostninger at have ladet den gamle By moderne befæste og især da han havde anlagt Voldstykket mellem Nørre- og Østerport saa godt som helt fra nyt. Dette maatte jo faktisk nu betragtes som spildt Arbejde, i alt Fald som en kun midlertidig Foranstaltning. Tvingende merkantile og militære Grunde har bevæget ham til denne Udvidelse af Staden omtrent til det dobbelte Omfang — foruden Hensynet til Havnen og dens Sikkerhed Ønsket om at give København som Handelsstad større Muligheder.

Kortets særlige Interesse i denne Forbindelse knytter sig dels til, hvad det beretter om den gamle Bys Befæstning, dels til det projekterede Befæstningsanlæg om den nye Bydel: selve Voldlinien og Fortanlægget.

Fremstillingen af *den gamle Bys Volde* fra Nørreport til Skibsholmen svarer ret nøje til Heinrich Thomes, men er nøjagtigere. — Graven mellem Nørre- og Østerport er paa det yngre Kort afdelt med to Kamme — een midt paa første Courtine fra Nørreport Bastion og een umiddelbart Øst for Bastionen ved Lønporten. Begge er tegnet saa omhyggeligt, at de gengiver de Smaataarne, der skulde hindre, at man ad Kammens Ryg overskred Graven. Ved den sidste Kam er angivet en Lønvej til Kongens Have. Ogsaa Broen over Graven ud for Østerport er indtegnet, ligesaa den Syd for liggende Kam. Alt i alt giver denne Fremstilling dog intet væsentligt Nyt sammenholdt med Heinrich Thomes Redegørelse.

Befæstningslinien fra Nørreport er ført i en stejl Bue til den store Skandse umiddelbart Nord for den kun antydede St. Anna Bro. Voldlinien har flere smaa stumpvinklede Bastioner, anbragte med ligelange Courtiner imellem; udenfor er antydnet en Grav i fem Stumpvinkler svarende til de fem Bastioner og følgelig med Yderlini-

erne i Zig-Zagløb. Gennem den nordligste Bastion er Port med Bro over Graven.

Medens alt paa dette Kort ellers er tegnet i Streg, er den store Skandse ved St. Anna Bro angivet i stiplede Linier.

Dette Anlæg er i mange Henseender interessant. Det er Begyndelsen til det nuværende Kastel, og benævnes allerede 1629 af Kongen selv »*St. Anna Kastel*«¹⁾. I det følgende vil Skandsen kun blive betegnet som: Kastellet. Det anselige Værk danner de 4 Sider af en noget langstrakt formet Ottekant²⁾. I Diameter er det ca. 900 (sjællandske) Alen (Ellen), altsaa med en Radius af henved ca. 450 Alen, d. v. s. ca. 230 m. Som Kastellet her er tænkt, er det aabent mod Sundet, har tre Hel- og to Halvbastioner — og minder i sin Anlægsform noget om Christianshavn. Men ejendommeligt for dette anselige, bastionære Værk er, at det efter hollandsk Forbillede er forstærket med tre Kronværker ind mod Land, det sydligste skærende ind i det projekterede Bylegeme, det midterste kombineret med Voldlinien og kun det nordligste fritliggende. Værd at mærke sig er, at Værket — efter den angivne Kystlinie — maa forudsættes delvis at skulle anlægges ved Opfyldning ud i Stranden. Inde i Kastellet er angivet en firkantet Plads, lagt ligeud mod Sundet. Er det Pladsen til et Slot eller er den tænkt som et Havnebassin? For det første taler, at der 1629—30 arbejdedes paa en »Skabelon efter det Slot, som ved St. Annæ Bro skal bygges«. Arbejdet paa Skabelonen tog Snedkeren 57 Uger³⁾. Det er vanskeligt at afgøre, da »Slot« efter Datidens Sprogbrug ogsaa betyder et Kastel

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 131.

²⁾ Det uregelmæssige i Ottekantens Form skyldes vistnok kun en Fejl fra Tegnerens Side.

³⁾ Lassen: Anf. V. p. 53.

eller mindre Befæstning¹⁾). Det turde dog være rimeligt at gaa ud fra, at den indhegnede firkantede Plads er tænkt som Havneanlæg.

Ved den forskellige Tegnemaade — Streg og stiplet Linie — antyder Kortet, at Voldlinien skal betragtes som noget for sig, Skandsen som noget for sig. Det er paa Forhaand rimeligt at antage, at, hvad der er udført med stiplede Linier, er et allerede paabegyndt Foretagende. Det vilde være i Overensstemmelse med andre af Tidens Kortarbejder. Og denne Antagelse støttes yderligere af historiske Kilder.

Allerede den 26. April 1625 har Kongen Planer om et befæstet Anlæg her. Han »er tilsinds i Fremtiden at lade bygge en Skandse ved St. Annæ Bro«. Arbejdet er vel blevet sinket noget paa Grund af Kongens Deltagelse i Trediveaarskrigen, men to Aar efter, i Foraaret — 24. April 1627 — er det i alt Fald ved at blive til Alvor med det. Da taler Kongen om, at han agter at lade opføre en Fæstning ved St. Anna Bro for vor Købstad København og han paalægger i den Anledning særlige Afgifter. Overfor de Skippere, der skal betale, forklarer han klogt, og forøvrigt ikke urigtigt — at det er »til Forsikring« for alle dem, der sejler i Sund og Belt. Kort før, den 25. Marts, i et lignende Paabud til Købstæderne kommer han dog frem med den egentlige Hensigt. Begrundelsen er forøvrigt her den samme, som han benyttede, da Christianshavn skulde anlægges, og det nye Værk er i Virkeligheden ogsaa kun en naturlig Konsekvens af Forholdene. Kastellet er, siger Kongen til Købstædernes Mænd, bestemt »til vores Skibsflaadens, Holmens, Tøjhusets, Slottets, Byens — og anden Rigets Defension og Forsikring²⁾).

¹⁾ Fr. Schiøtt Anf. Afh. Architekten IX p. 245 f. Jvf. Projekt til Kastellet i St. Kgl. Bibl. Ny Kgl. Smlg. 371 c. Fol.: *Designé du Chastau Royale de Copenhaven*.

²⁾ Lassen: Anf. V. p. 128 ff.

Det er da en Kendsgerning, at der har været arbejdet paa et Kastel mindst et Par Aar før »Diget og Grøften« graves (1629¹⁾). Og mulig kan Tidspunktet for Arbejdets Paabegyndelse sættes saa langt tilbage som til 1625. Thi i Slutningen af Aaret 1627, 19. December, befaler Kongen Bønderne i Københavns Len at arbejde paa »det Værk vi nu er tilsinds at lade forfærdige, som vi for nogle Aar siden for Vor Købstad København haver ladet begynde«. Det Værk, der her er Tale om, kan vel vanskeligt være andet end Kastellet ved St. Anna Bro. Under alle Omstændigheder maa der 1625 have foreligget en udarbejdet Plan for Værket, og det Spørgsmaal rejser sig uvilkaarligt, om ikke dette Kort for Kastellets Vedkommende viser Planen for dette, saaledes som den er blevet approberet 1625. At Kastellet alene er tegnet med stiplede Linier, tyder afgjort derpaa! Men er dette Tilfældet, bidrager Kortet paa sin Vis til at klare den historiske Udviklingsgang i hele det store Foretagende: Fra første Færd er det øjensynlig Christian IV's Hensigt kun at opføre en stærk Skandse — et Kastel — ved St. Anna Bro. Senere — 1629 — har han faaet den Tanke at forbinde dette Kastel med den gamle Bys Befæstning, og dette affødte igen af sig selv Planen om paa det store Terrain mellem den gamle By og de nye Fæstningsværker at anlægge en ny Bydel.

Spørger man om, hvem der i 1625 kan have udarbejdet Forslag til Kastellet, som det her er gengivet, da savnes positive Oplysninger ganske. Vil man prøve paa at bestemme Navnet paa Forfatteren til det første Kastelsprojekt, er der ikke anden Vej frem, end kaste et Blik paa, hvilke Ingeniører Christian IV paa det Tidspunkt kan have betjent sig af. Men kun meget faa Navne kendes. Der er dog Grund til at hæfte sig ved en Mand som »Kongens Ingeniør«, ogsaa kaldet »Kgl. Majestæts Vold-

¹⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 41.

mester«, Hollænderen Abraham de la Haye, stærkt og ofte knyttet til Fæstningsarbejder, foruden ved København ogsaa ved Skanderborg og Glückstadt, Bergen, Varberg, Halmstad og Christiansstad. Hans Bestalling er fra 18. August 1616; 1627 er han død¹⁾. Det vilde kun være naturligt at gaa ud fra, at Christian IV har ladet den prøvede og erfarne Abraham de la Haye lave Udkast til det højvigtige Værk ved St. Anna Bro.

Hvem der ca. 1629 kan have givet Udkast til den nye Bydel og dens Befæstning med den nye Østervold, er det vanskeligere at udtale sig om. Af Ingeniører, Kongen da raadede over, kan nævnes den senere saa berømte Axel Urup, hvis Bestalling er fra 1627²⁾, den ret ukendte Douchet, der ellers kun omtales ved rene Fortifikationsarbejder³⁾, samt Poul Bussier og Jørgen Ploug, der da var beskæftiget med Anlæggelsen af Christianshavn efter Johan Semp's Død.

Næste Kort i Rækken, der fortæller om København som Fæstningsby, er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og omfattende hele Byen*, Christianshavn indbefattet, med *nærmere Omegn* (Ktvk. V). Det foreligger i *Original*, findes nu i Nationalmusæets Arkiv og er tegnet med Streg. Kortet mangler ganske Gadenæt. Dog er Slotsholmens Bebyggelse ret detailleret behandlet. Hvad den gamle By og Christianshavn angaar, er den egentlige Befæstningslinie den samme som i Heinrich Thomes Kortarbejde; derimod er Værkerne paa Slotsholmen taget med her. Meget muligt er dog Bastionen indenfor Løngangen at opfatte som Projekt. Ny Københavns Befæst-

¹⁾ Hirsch: Danske Officerer. — K. D. III Nr. 251. At han var Hollænder, fremgaar af Sproget, han benytter: K. D. I, Nr. 432. Kancelliets Brevb. pass.

²⁾ Medd. fra Rentekammerarkivet 1872 p. 197.

³⁾ Erslev: Anf. V. I, p. 39, 70, 77.

ning er i alt væsentligt den fra sidstomtalte Kort kendte. Kastellet har nøjagtig samme Form og Skikkelse, den nye Østervold ligeledes. Men andetsteds er adskilligt Nyt kommet til. Den befæstede *Ladegaard* i Hjørnet ved St. Jørgens Sø. Ligesaa *Ny Vartov* ved Hjørnet af Sortedamssøen, opført og befæstet 1625—30¹). *St. Jørgens Søes Bred ind mod Byen* har faaet en Befæstning i Form af et Retrenchement med to Redouter; ogsaa den modstaaende Bred har faaet et Anlæg, støttende sig paa Ladegaarden. Denne var bleven forsynet med Volde og Grave i Aarene omkring 1629. Derimod er ikke medtaget den 1631 paatænkte, men 1646 endnu ikke færdigbyggede Skanse ved Ravensborg for Enden af Broen, der førte over Sortedamssøen²). Ligeledes mangler de under Krigen med Sverrig 1643—45 anlagte Befæstningslinier fra St. Jørgens Sø til Kalvebodstrand og fra Ny-Vartov til Kastellet.

Herefter skulde Kortet vise Tilstandene, som de var ca. 1630. For selve Ny-Københavns Vedkommende viser det et Befæstningsanlæg, der stemmer ret nøje med det foregaaende Korts, men sammenholdt med dette har nærværende Kortarbejde den særlige Interesse, at det er et veltalende Vidnesbyrd om den store Plan, der i en Aarrække optog Christian IV stærkt, og som gik ud paa yderligere at styrke Byens Forsvarskraft ved fremskudte Værker, støttende sig til Søerne og med bastionerede Skanser til at dække vigtige Hovedadgangsveje til Byen udefra. Det er denne store Plan — omend kun i dens Vorden — Kortet paa anskuelig Vis beretter om.

¹) Senere, 1642, paatænkes en stærkere Befæstning af Ny-Vartov. Den 15. Okt. d. A. indberetter den hollandske Resident, Carl v. Crackow til sin Regering, at der her skal bygges en stor Skanse med 4 el. 5 Raveliner (Rigsarkivet i Haag).

²) Lassen: Anf. V. Nr. 56, 57, 49.

»Das neue angelegte Werck«, stærkt fremhævet ved Skygning og Farver, maa sigte til Arbejder paa den nye Østervold foretaget ca. 1630.

PLANEN AF 1642.

Siden 1620'erne har der stadig været arbejdet paa Kastelet og bestandig paalægges nye Afgifter til Opførelsen, men Arbejdet synes at være gaaet ret trevent. Ogsaa den nye Voldlinie har Christian IV stadig været betænkt paa at faa i Orden. Men her gik Arbejdet om muligt endnu langsommere end paa Kastelet. Det var Penge-mangel, der sinkede det store Foretagende. I Aaret 1642 kom der mere Fart i Sagen. Kongen faar, støttet af truende udenrigspolitiske Udsigter, Midler bevilget til for København at »opbygge en god real Fæstning«¹⁾. I dette Aar blev der da med Kraft taget fat paa den nye Østervold. Fra det følgende Aar — i April Maaned — foreligger en Skrivelse fra Ingeniør Hans Jacobsen Schiørt til Rigshofmester Corfitz Ulfeldt, hvori han opgiver, hvad han indtil da, i Følge Kontrakt, dels har oppebaaret og dels har til Gode for, hvad han har udført af »det nye Værk udenfor Østerport, fra det anlagte Kastel ved St. Annæ Bro indtil det Bulværk ved Kgl. Majestæts Have«.

Den Mand, Kongen havde overdraget at fuldføre de længst planlagte og paabegyndte Fæstningsværker, Hans Jacobsen Schiørt, er en af Tidens velkendte Ingeniører. Han var født i København, havde i sin Ungdom med

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 55. — Udtrykket: *real*, der benyttes meget i 17. Aarhundrede og særlig om Fortifikations- og Byggearbejder, behøver en nærmere Forklaring. Det betyder — efter Kalckars Ordbog over det gl. Danske Sprog — stor, anselig; det er atter ensbetydende med *regal* og *royal*. Angaaende sidstnævnte Ord se Littré. Jvf. Projekt til Kastelet: Designé du Chastau Royale de Copenhaven i Det st. Kgl. Bibliothek. Ny Kgl. Samlinger 371 c Fol. — I Forbindelse med Fæstningsarbejder synes disse ensbetydende Udtryk at antyde permanente, faste Værker i Modsætning til lettere Forskandsninger.

Kongens Støtte rejst i Udlandet i henved 8 Aar for at studere Mathematik og Fortification¹). 1638 var han kommen hjem og havde 1641 været betroet det ansvarsfulde Hverv at anlægge Christianssand. Antagelig Aaret efter slutter han Kontrakt om Fortificationsarbejder ved København og her — om noget Sted — skulde han nu vise, hvad han duede til.

Den hollandske Resident, Carl v. Krackow, giver i sine Indberetninger til Generalstaterne nogle interessante Oplysninger til Situationen, som den laa i Aaret 1642, med Hensyn til Arbejder paa Københavns Befæstning. Residenten ved at berette, at den nye Befæstningslinie fra Kysten ved St. Anna Bro og til Nørreport skal bestaa af 6½ Bastioner, idet han dog her maa mene fra Kastellet til Nørreport. Han ved, at selve Volden skal være 22 Fod høj, Brystværnet 20 Fod tykt og Graven 16 Roder bred. Han ved ogsaa, at Ingeniøren er Københavner. Men han har talt med andre Ingeniører, der forholdt sig noget kritiske overfor Schiørts Projekt: Bastionerne er for smaa og Courtinerne for lange, saa Bastionerne kommer til at ligge for langt fra hverandre og ikke har de rette Proportioner. »De siger ogsaa, at det er Hans Majestæt, der har villet have det gjort saaledes²). v. Krackows Oplysninger om Anlæggets almindelige System og Kritiken deraf er af stor Interesse, fordi det viser sig, at man har fastholdt det ældre hollandske System i dets tidlige Form fra Aarhundredets Begyndelse.

Det maa meget beklages, at den officielle, af Kongen approberede Plan af 1642 ikke mere findes.

FORARBEJDERNE TIL PLANEN AF 1649.

Det forhaandenværende Kortmateriale belærer os forøvrigt om, at der i de sidste Aar af 1640'erne er opstaaet

¹) Medd. fra Rentekammerarch. 1872, p. 175.

²) Indberetning af 14. Juli 1642. Rigsarkivet i Haag.

Ønsker og Krav om Forandringer i Planen af 1642 om »den nye Fortofication«. Der er fremsat andre og mere moderne Tanker om, hvordan Arbejdet med et betrygende Værn for Hovedstaden retteligt burde gribes an.

Dette træder dog mindre frem i et Kortarbejde, der beskæftiger sig med *den nye Østervold*, og har den ældste kendte Kastelsplan med Kronværker som Forudsætning. Det er et *originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder, nu i Det Kgl. Bibliothek* (Ktvk. VII, 1)¹⁾. Kortet gør Indtryk af at være en Slags Arbejds- og Studiekort til Brug for en ved Fortificationen ansat Ingeniør, og har forskellige Paaskrifter, bl. a. Betegnelsen: *Nieuwe Osterpoort*. Dette viser, at Kortet ikke kan være ældre end 1640'erne. Indtegnet er bl. a. »Batterier«. Er det de Batterier, der 1645 blev anlagt — 5 ialt — »paa det nye Butenværk langs med Indløbet«, er Kortet yngre end dette Aar og vel udarbejdet ved Aar 1647, da den nye Østerport maa være taget i Brug. Yngre end 1649 kan det ikke være, da Kastelet paa det Tidspunkt faar en anden Form i Overensstemmelse med den da vedtagne Befæstningsplan²⁾.

Anderledes skarpt og tydeligt kommer nye Tanker frem i *et originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder over hele Befæstningslinien fra Vestervold til Kastelet* uden dog at medtage noget af dette. Ogsaa det findes i Det store Kgl. Bibliothek, er i Karakter og Fremstillingsmaade beslægtet med det sidst omtalte Kortarbejde over Østervold og maa være tegnet nogenlunde samtidigt³⁾.

1) Ny Kgl. Samlinger 371 c. Fol.

2) Erslev: Anf. V. III, p. 114.

3) Nye Kgl. Samlinger 371 c. Fol. — Det er ikke reproduceret i Kortværket, da Kortets Karakter volder store Vanskeligheder for et tilfredsstillende Resultat.

Den ældre Befæstning med de smaa Bastioner er indtegnet med stiplede Linier; projekterede Nyanlæg, der viser Bastioner af større Type, med Strøg. Naar dette Kortarbejde, der efter alt at dømme maa være fra 1640'erne, beskæftiger sig med en Ombygning ogsaa af Strækningen: Nørreport—Vestervold, betyder det, at man paa et eller andet Tidspunkt har tænkt paa at udvide Planen af 1642 til at omfatte hele Københavns Befæstning mod Sjællandssiden. De projekterede nye Bastioner viser tillige, at man under de fornyede Overvejelser har opgivet det ældre Befæstningssystem for et nyere og mere moderne.

At slige Tanker virkelig har været fremme sidst i 1640'erne, oplyses man om paa meget tydelig og lærerig Vis af et Kortarbejde af *Otto Heyder*, dateret 1648 (Ktvk. XIV).

Otto Heyder havde i sin Ungdom studeret i Leyden og virkede i Christian IV's sidste og i Frederik III's første Aar som Ingeniør. Han har dog ikke selv anset sig for helt færdiguddannet, thi i Begyndelsen af 1654 rejste han udenlands for yderligere at uddanne sig ved Studier af Fortifications- og Civilbygningskunst og var borte i halvandet Aar. Han døde 1660¹⁾.

Det af Otto Heyder udførte, baade signerede og daterede *Originalkort* findes nu i Ingeniørkorpsets Arkiv, er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder og beskæftiger sig hovedsagelig med Københavns Befæstning*. En Kopi fra 17. Aarhundrede — en smuk, farvelagt Haandtegning — findes i Det store Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling. Kortet bærer Paaskriften: *Carte und Grund Ritz der Königl. Kauf- und Handel Stadt Copenhagen mit nebenliegenden Seen und Aussen Wercken, gemessen und gezeichnet von Ihro Königl. Maytt. Unterthänigsten Otto Heyder Anno 1648*. Af Paaskriften til

¹⁾ Hirsch: Anf. V. Det st. Kgl. Bibliothek.

Befæstningsanlæg fra Torstensonkrigen fremgaar, at det er til Kong Christian IV, Otto Heyder har udarbejdet og tilegnet sit Kort, og at det følgelig er færdigtegnet inden Kongens Død 28. Febr. d. Aar. At der er arbejdet paa det allerede i det foregaaende Aar, 1647, er nok troligt¹).

Af Gadenæt findes der ikke Antydning paa dette Kort, men ogsaa her er Slotsholmens Bebyggelse detaljeret gengivet og yderligere er flere Lokalteter oplyste ved Paaskrifter, ligesom der hist og her er givet nærmere Oplysninger ved Notitser.

Den ydre Forsvarslinie, støttende sig til Søerne, som Christian IV havde tænkt sig den, er indtegnet og viser paa klar, tydelig Maade, hvad Kongens store Planer om en udvidet Befæstning af København gik ud paa: Et Retrenchement fra Halvbastionen ved Kalvebodstrand ført udenom St. Jørgens Sø til Ladegaardsskansen og den aabenbart ufærdige Skanse ved Ravnsborg, samt Ny-Var-tovs-Skansen i dens endelige Skikkelse og derfra et Retrenchement til Kastellet. Det var en Sikring af Adgangene til København, han vilde opnaa. Det bemærkes om Linien udenfor Vesterport: Dicie Auszenwercken hab Ihr May. in die Schwedshe Ziet bawen lassen, og om Linien udenfor Østerport: Dicie Aussen Werchen sind in die Scveedtsche seit gemacht²).

¹) Otto Smith har gjort opmærksom paa (Anf. Afh. p. 343), at Dateringen 1648 ikke har været helt korrekt, da Arsenalanlæggets Svovlhus er angivet, som det var før Branden i Januar 1647. Efter dette skulde O. H. have arbejdet paa Kortet 1646, hvilket lyder mindre sandsynligt. Den Tanke er ikke udelukket, at han har indtegnet Ruinerne af det brandskadede Svovlhus, ganske som han har indtegnet den brandlidte Tøjhusbygning!

²) Torstensonkrigen havde medført vigtige Arbejder paa Befæstningen i 1645. Den 25. Marts havde Kongen henstillet til Borgmester og Raad at reparere Voldene, »som fast overalt findes brøstfældige, i Synderlighed imod vores Have og fra Nørreport, hvor og ingen Værker er, dog der fornøden gøres, anseende Voldene først overalt er aabne og fra (paa) den runde Kirke kan gøres store Skade.

Alene ved at vise Systemet for Københavns Fortifikation i den stærkest udbyggede Form, Christian IV og hans Mænd havde tænkt at give den, er dette Kortarbejde værdifuldt.

Men det giver — som alt antydet — interessante Oplysninger ogsaa om andre Forhold, idet man her for første Gang har for sig en detaljeret og gennemarbejdet Fremstilling af et fuldt gennemtænkt Befæstningsanlæg over selve den kongelige Køb- og Handelsstad København med en helt ny Kasteltype. Medens Christianshavns Befæstningssystem stadig er det ældre fra Anlægstiden med smaa Bastioner og lange Courtiner som gammelhollandsk Befæstningskunst krævede det i Begyndelsen af Aarhundredet, er Linien fra Halvbastionen ved Kalvebodstrand og udenom saavel den gamle som den nye By til Kastellet een sammenhængende Linie med store Bastioner og korte Courtiner efter de mere moderne Principper fra Aarene omkring Aarhundredets Midte. Og hvad Kastellet angaar, er ogsaa det forandret til et Værk af en ganske anden Karakter end det tidligere. Samtidig er den

(K. D. V. Nr. 60 jfr. 609, 632). Der tales i dette Aar meget om »Butenværkerne«, hvorved forstaaes de fremskudte Forter, og Retrenchementer, saaledes 7. Juni: »Buten-Werkerne paa østre og vestre Side«, og det Værk »Udenfor Dammen, som gaar ud ad Vejen til Frederiksborg« (Ny-Vartovs Skansen) (Lassen: Anf. V. Nr. 56) D. 6. Juli tales om »det Butenwerk, som ved Vartov begyndt er«, sikkert Retrenchementet ud mod Sundet. (K. D. V. Nr. 624). Anlægene her kaldes ogsaa d. 4. Aug. »det nye Værk, udenfor Østerport, ligesom det aabenbart er Ravnsborgskansen, der samtidig benævnes »det nye Værk for Nørreport« (K. D. V. Nr. 632; jfr. III, Nr. 375).

I det følgende Aar 1646 er der stadig Tale om Arbejdet paa »Butenværket udenfor Nørreport« (Lassen: Anf. V. Nr. 49), som Borgerskabet forsømmer. Kongen anmoder det derfor d. 12. April om at »drage det nye Værk ved min Have ind i den gamle Vold ved Nørreport, og dermed lukke Byen til denne Side«; men alt forblev uforandret ligetil sidst paa Aaret i November Maaned (s. St. Nr. 59), da selv Rigsraadet bliver ængsteligt over Sagens sløje Tilstand.

gamle Østervold, der er tegnet i stiplede Linier, angivet som bortfalden: Die alten Wercke sind alle Demolirt bis die Norder Pfordte, — en Bemærkning, der dog ikke skal tages altfor bogstavelig. Rester af den fandtes endnu i 1650'erne.

Hvor meget og hvor lidt af den lange Befæstningslinie fra Kalvebodstrand til Kastellet der skal opfattes som projekterede Arbejder, er vanskeligt at sige med Bestemthed, og dette Spørgsmaal kræver en indgaaende Undersøgelse. Her skal kun gøres opmærksom paa Kortets Bidrag til Problemets Klaring.

Hvad oplyser da Kortet selv om Spørgsmaalet Virkelighed eller Projekt?

I gamle Nørreports Bastion og i de to følgende Bastioner, Ny-Nørreports og Rosenborgsbastionen, er de gamle smaa Bastioner indtegnet med stiplede Linier. De maa formodes at have været til endnu, da Kortet blev tegnet. Dette Parti af Østervold maa følgelig opfattes som Projekt.

Noget anderledes synes det at forholde sig med Strækningen herfra op til Kastellet. Som Otto Heyder har tegnet dette — uden Kronværker — er Østervold desuden bleven betydelig forlænget — efter Kortet: ca. 80 Roder, d. v. s. ca. 250 m.

Da der ikke paa denne Strækning, ved stiplede Linier, er indtegnet ældre Bastioner, kunde man med nogen Grund formode, at hele dette Parti af Østervold — fra Rosenborg Have til Kastellet — allerede var udført, da Otto Heyder tegnede sit Kort og udfra samme Begrundelse, at ogsaa Partiet fra Nørreport til Kalvebodstrand — Nørrevold og Vestervold — var det. Men denne Slutning er afgjort forhastet, Vestervold havde endnu under Belæjringen 1658—59 sin gamle Skikkelse — i alt væsentligt — efter Planen af 1606.

Planen af 1642 forudsatte kun Gennemførelse af en

Befæstningslinie fra Nørreport og videre — til og med Kastellet. Fra Nørreport til Kalvebodstrand skulde Befæstningen forblive uforandret — i alt Fald foreløbig. Sammenligner man nu Fremstillingen af Vester- og Nørrevold paa det ældre Kort af ca. 1630 med Otto Heyders, er Forskellen paafaldende. Af Helbastioner er 1630 mellem Kalvebodstrand og Helmers Bastion kun angivet een, den ved Vesterport; paa Otto Heyders Kort af 1648 har Befæstningen her for det første faaet et andet Løb, men dernæst er angivet en kraftig Halvbastion ud mod Vandet, og Vesterport er paa moderne Vis — og i Modsætning til den oprindelige Ordning — lagt mellem to helt nye Bastioner. Paa Strækningen op til Jermers Bastion, hvor der altsaa 1630 kun var regnet med een Bastion, er der 1648 angivet $2\frac{1}{2}$. Dernæst er — som alt antydet — saavel Jermers som Hanens Bastion gjort større, med deraf følgende korte Courtiner.

Otto Heyders Kort turde da yderligere føre Beviset for, at man indenfor Fagkredse mellem 1642 og 1648 har sat sig helt andre og større Maal med Hensyn til Befæstningsanlæg om saavel den gamle som den nye Del af selve København. Kortet er i det væsentlige — i alt Fald Vester- og Nørrevold og visse Dele af Østervold — at opfatte som Projekt.

Dette gælder ogsaa Kortets Fremstilling af *Kastellet*. Kastellet er her konstrueret som et noget uregelmæssigt formet sekskantet Fort, hvis ene og længste Side vender ud mod Søen. Paa de fire Hjørner ind mod Land er lagt Bastioner. I Nord og Syd fører Porte ind midt imellem to Bastioner. Foran Graven er Contrescarper. Indenfor Volde og Bastioner er udsparet et Havnebassin med Indsejling udefra, flankeret af to Redouter. Interessant er, at der bagved Havnen er vist et helt lille Kanalsystem og indenfor dette et Bygningsanlæg af rektangulær Form

om to Gaarde og lagt saaledes i Forhold til Portene, at der er Passage gennem hele Komplekset. Kastellets indre Dimensioner er følgende: Den lange Linie ud mod Sundet er 90 Roder, den herpaa vinkelrette Linie ligeledes 90 Roder, Polygonens Radius 50 Roder.

Dette Kastelsprojekt har absolut intet tilfælles med det, der er gengivet paa tidligere Kort, sidst paa Kortet af ca. 1630 og endnu antydet paa et af Kortene over Befæstningslinien fra sidst i 1640'erne. Ja, det er saa forskelligt derfra som vel muligt. De kostbare Kronværker er faldet bort. Ny er ogsaa selve Hovedformen nærmest beslægtet med Sekskanten, og nyt er det tydelige Forslag til Havn og til et Bygningskompleks, der efter sine Dimensioner kan være et Slot og i saa Tilfælde et mægtigt Bygningsværk med 30 og 40 Roders, d. v. s. ca. 90 og 120 m's Yderfaçader. Hvad Havnebassinet angaar, leder det Tanken hen paa det Navn, Frederik III snart efter skulde give Kastellet, *Frederikshavn*.

Ejendommeligt for Otto Heyders Kastelsprojekt og unægtelig noget overraskende, er, at det saa ganske forkaster den tidligere Plan og aldeles ikke synes at tage Hensyn til et Anlæg, der dog havde været arbejdet paa i lange Tider — i alt Fald fra 1627, om ikke før — og med store Bekostninger! Han forudsætter faktisk, at alt det Arbejde, der var udført, maatte jævnes med Jorden. Naar et saa radikalt Forslag overhovedet har kunnet fremsættes, kan Grunden kun have været den, at Christian IV, trods de store Udgifter, ikke var naaet synderlig langt med sit Kastel. Det maa helt op i hans sidste Aar have staaet som en Torso.

Uvilkaarligt rejser sig det Spørgsmaal: Paa hvilket Tidspunkt var det, man opgav den partielle Plan for Københavns Befæstning mod Sjællandssiden, først iværksat 1629,

og i Forbindelse dermed den forældede Kastelsplan fra 1620'erne.

I December Maaned 1646 fandt en mærkelig Meningsudveksling Sted mellem Rigsraadet og Kongen. Den 5. December forfatter Rigens Raad til Kongen en Skrivelse, der afslører den ringe Tillid, man har til Hovedstadens Værn mod Sjællandssiden. Raadet bruger saa stærke Udtryk som, at »det nye Værk« endnu ikke er bragt i Defension og at Byen, hvis det ikke sker, er ganske aaben. Man beder derfor om, at det hele Problem maa blive taget op paany til grundig og saglig Overvejelse — »at de Ingeniører, som ere nu her til Stede, maatte give deres Betænkning, hvorledes København bedst og bekvemest kunde fortificeres«. Raadet beder nu, at man tager fat paa Arbejdet, saa snart Foraaret kommer, og at Kongen forordner Conduktører og andre, der kan have Opsyn med Arbejdet — og først og fremmest en Generalinspektør over alt Værket. Kongen svarer tre Dage efter fra Frederiksborg Kansleren, Christian Thomesen Sehested, og Svaret har baade Næb og Klør. Den gamle Herre er bleven vred for Alvor over den skjulte Bebrejdelse mod ham for at have været sendrægtig i denne Sag, der, som Raadet skriver »det hele Rige mest Magt er paaliggende«. Kong Christians Ord falder hvast og deres klare, utvetydige Ord om hele den foreliggende fortificatoriske Situation fortjener at kendes: »Efterdi mig forgangen Søndag af Rigens Marsk ene og stiltiende blev en Seddel, med nogle af Rigets Raads Hænder underskreven, tilstillet, som jeg intet læste førend jeg kom hid. Den Tid jeg siden den læste, da skrev jeg straks korteligen min Mening derpaa in margine, og sendte hannem den samme tilbage igen, hvilket jeg hermed nu haver villet lade dig hermed vide, nemlig, at naar jeg erlanger det igen, som jeg af min egen Pung spenderet haver paa Københavns Fortification, da vil jeg skaffe Materialia til dette fore-

havende nye Værk. Havde de Godtfolk, Adel og Uadel, i de forrige Tider villet gøre mig det til Vilje, som de nu erbyder sig at gøre, da havde København for 20 Aar siden været in perfectione. Ingeniør og andre, som til Værket kan bruges, ere ved Haanden og Fortificationen er lagt, som den skal ligge, saa at der intet kan tages Fejl af den; og om der skønt kunde findes noget, som kunde have nogen Underretning fornøden, da er jeg intet langt borte¹⁾.

Der blev nu taget fat for Alvor paa at udbedre Skaderne. Det sidste Aar, Christian IV levede, arbejdedes der med megen Energi paa Byens Befæstning med Opbud af store Arbejdsstyrker²⁾. Og et Tegn paa den Alvor og Ansvarsfølelse, hvormed man nu gik frem, er, at vor sikkert betydeligste fortificatoriske Begavelse, daværende Oberst Axel Urup til Belteberg, Skaber af og selv i sin Tid Guvernør i Fæstningen Christianspris ved Kielerfjord, knyttedes til Befæstningsarbejderne. Han fik Ordre af Kongen til at møde i København inden den 11. April 1647, »hvor Du videre om vor naadige Vilje og Mening skal blive underrettet«, og fik 22. Maj samme Aar Direktionen — Overledelsen af den nye Fortification med 3 Kaptajner som Hjælpere. Han var dog underordnet Rigens Marsk³⁾. At Sagen nu var i gode Hænder, maa man gaa ud fra. Theoretiske Studier og lang Praksis i fremmed, mest hollandsk, foruden i dansk Krigstjeneste, har gjort Axel Urup vel kvalificeret til at løse denne vigtige Opgave. Den Ingeniør, Kongen omtaler i sit Brev som værende forhaanden, sigtes der til i en af Tidens mange Betænkninger om Rigets Forsvar. Den 16. April 1646

1) Kong Chr. IV's Egenhændige Breve VI, p. 214 ff.

2) Om Arbejdet 1647 se Lassen: Anf. V. Nr. 62 ff. — Om Arbejdet paa Byens Fortification 1647—57 se i Rigsarkivet: København. Fæstningsregnskaber i nævnte Periode.

3) Rigsarkivet: Privatarkiver. Axel Urup.

havde Landkommissarierne anbefalet, at man fortsatte med Befæstningen om København, »naar den (Ingeniør), som samme Arbejde sig haver paataget og en stor Summa Pennige af alle Danmarks Provinciars Stænder derpaa oppebaaret haver, for sine dertil af Kgl. M. tilforordnede Commissarier først Regnskab gjort haver«¹⁾. Ingeniøren kan være H. J. Schiørt. Ved Axel Urups Ansættelse har han i alt Fald mistet Ledelsen af Fortificationen, men mulig er det sket allerede tidligere²⁾.

Baade af Rigsraadets Fremhævelse af, at »det nye Værk« er ufuldført og af Kongens Ord om, at »Fortificationen er lagt som den skal ligge«, turde imidlertid fremgaa, at det stadig er Planen af 1642, der kun omfattede en ny Østervold, saavel Rigsraad som Konge først og fremmest har haft i Tankerne.

Men naar der i Christian IV's sidste Aar er syslet med Planer til Befæstningsanlæg, der baade i Omfang og i Princip gik langt ud over, hvad tidligere var besluttet, da ligger det unægtelig nær at sætte disse Planer i Forbindelse med Axel Urups Ansættelse 1647 som Leder af Københavns Fortification. Det vilde kun være naturligt, at han ved Overtagelsen af sin vigtige og ansvarsfulde Stilling fremkom med en samlet Plan for Hovedstadens Sikring — en Plan, der ogsaa maatte komme til at omfatte en Ændring af Kastellet. Som fuldt moderne uddannet Militæringeniør har han ikke turdet sige god for de forældede Befæstningsanlæg om den gamle By mod Nord og Vest, saa lidt som han har turdet paatage sig Ansvaret for Planen for Østervold af 1642.

Det har taget sin Tid, inden Tankerne har klaret sig

¹⁾ Erslev: Anf. V. III, p. 232.

²⁾ Schiørt faar 1647 Afregning som Kaptain. Hirsch: Anf. V. Om Schiørt se senere: S. 189 f.

og taget endelig Form, vel baade hos ham selv og hans høje Chef, og saalænge Christian IV levede, synes der næppe at have været taget en afgørende og sidste Bestemmelse om, hvorledes man skulde gaa frem. Det vil ogsaa senere blive paavist, at Frederik III i sin første Regeringstid stod vaklende overfor Problemet, der først 1649 fik sin endelige Løsning. Der kunde i Sandhed ogsaa være Vanskeligheder nok — ikke mindst økonomiske.

Ihvorvel der i Aarene 1647—49 blev arbejdet ivrigt paa Byens Befæstning — det viser Regnskaberne — maa det dog fastholdes, at det er Overvejelsernes og Drøftelsernes Aar, og som et Indlæg i den standende Diskussion om Københavns Befæstning er sikkert Otto Heyders Forslag at opfatte.

At han skulde have udarbejdet det som Privatmand og for at bringe sig i Erindring hos Kongen, er jo tænkeligt, og i saa Fald kaster det et mærkeligt Lys over Axel Urups Stilling — ogsaa overfor Kong Christian IV. Indtil videre kan kun siges, at Otto Heyders Navn ikke forekommer i Fæstningsregnskaberne i Tiden 1647—49. Heller ikke senere — i Tiden til 1657 — nævnes hans Navn i Forbindelse med Fortificationsarbejder ved København.

Det er saa heldigt, at vi ved god Besked med, hvem Axel Urup benyttede som sine Hjælpere, efter at Arbejdet havde taget sin Begyndelse allerede i Maj Maaned 1647 og i hele den Tid, han ledede det, indtil Henning Quitzow 1657 løste ham af¹⁾). Han begyndte straks med to Kaptajner »fra Jylland«, Peder Munk og Hans Adzersen, men de blev meget snart afskedigede og i Stedet for antog Axel Urup to Ingeniører: Jan van Geelkerck²⁾) og

¹⁾ Rigsarkivet: Kbhvn.'s Fæstningsregnskaber 1647—57.

²⁾ Samtidig virkede i Norge Ingeniør Isaac van Geelkerck, se C. S. Widerberg: Norges første Militæringeniør. I. v. G. og hans Virke 1644—56. 1924.

Peter Bysser, hvortil kort efter kom Georg Hoffman. Den første af dem forsvandt imidlertid hurtigt igen, uvist hvorhen; hans sidste Kvittering er fra August samme Aar. Som Konduktør nævnes 1648 Gottfred Hoffman, senere (1649) bl. a. Oluf Steenwinkel.

Tre Kortarbejder, alle paa Det store Kgl. Bibliothek, maa opfattes som blevne til i Perioden 1647—49 og staar i Forbindelse med Axel Urups Virksomhed i disse Aar.

Det første er et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder*, der dog kun gengiver selve Københavns *Befæstnings Inderlinie, samt Kastellet* (Ktvk. VIII)¹).

Kortet maa være noget nær samtidigt med Otto Heyders, men er tegnet med en anden Haand. Da »die neue Osterpforte« er angivet, er Kortet fra 1647 eller noget yngre, det kan i al Fald tidsfæstes til Aarene inden 1649. Med svage stiplede Linier er her angivet, foruden den gamle Østervold, ogsaa den gamle Vestervold og Nørrevold, samt de første 5 Bastioner fra og med Nørreport. Med stærkere optrukne Linier den nye Vestervold, som den kendes fra Otto Heyders Kort med det nye Løb, og saavel Vester- som Østervold med større og andetsteds anbragte Bastioner, ganske som paa Otto Heyders Kort.

Man staar her overfor en skitsemaessig Fremstilling af en Plan ældre end 1649.

Derimod afviger Planen for *Kastellet* fra den af Heyder anførte. Kastellet er her en Femkant, men konstrueret saaledes, at Hovedformen udgør de fire Sider af en Sekskant, med den lange Linie ud mod Sundet. De tre Hjørner ind mod Land har Helbastioner; mod Kysten er lagt Halvbastioner. Midt for den lange Linie er foreslaaet en Redoute. Udenfor ses en Dæmning, der beskytter Indsejling til et Kanalsystem — altsaa atter en Art Havneanlæg. Ved Paaskriften: Schlosz i Anlæggets nor-

¹) Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

dre Hjørne, er her positivt angivet, at der i dette Havnekastel tænkes opført et Kongeslot. Dimensionerne er: Den lange Linie 130 sjællandske Roder, d. v. s. c. 390 m. Den herpaa vinkelrette Linie er 90 R., d. v. s. c. 270 m; Polygones Radius er 50 R., d. v. s. 150 m. Men disse Maal afviger i Virkeligheden ikke stærkt fra dem, der ligger til Grund for det af Heyder gengivne Projekt. Polygonradien er saaledes den samme.

Men medens det af Heyder tegnede Kastelsforslag slet ikke lod sig bringe i Overensstemmelse med det ældre Projekt fra 1620'erne, er dette derimod til en vis Grad muligt med det her omtalte. Maaler man Courtinernes Længde, bliver denne for begge Projekters Vedkommende mellem 32 og 38 Roder. Der er saaledes — efter Kortarbejderne at dømme — nogen Sandsynlighed for, at det ældste Kastelsanlæg, der var konstrueret som de fire Sider af en Ottekant, med Radius ganske vist paa c. 70 Roder, d. v. s. c. 200 m, har kunnet benyttes ogsaa til dette Projekt, idet man har kunnet bibeholde Dele af de tre Bastioner og Courtinerne imellem ved at rette Linierne efter Sekskanten i Stedet for efter Ottekanten. Anlægsradierne var saa nogenlunde de samme.

Det her behandlede Kastelsprojekt er forøvrigt mærkeligt ved at indeholde et Alternativ: et lille femkantet bastioneret Værk med Radius paa 30 Roder.

Det andet Kort er *et originalt Opmaalingskort med projekterede Arbejder* (Ktvk. VII, 2). Ogsaa det viser *kun selve Københavns Befæstningsanlæg* — uden Christianshavn¹⁾. Men Kortet giver tillige en Bebyggelsesplan for Ny-København — udført dels i Pen og dels i Blyant og efter denne at dømme kan Kortet — som det senere vil blive paavist — tidsfæstes til 1647—1649. Hvad Befæstningen fra Kalvebodstrand til Kastellet angaar, slutter dette Kort sig nær til det foregaaende ved

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c Fol.

at vise den ældre og den paatænkte Befæstning. Men *Kastellet* har atter her faaet en ny Skikkelse. Hovedformen er stadig den femsidede og Dimensionerne vistnok de sædvanlige med en Polygonradius paa ca. 50 Roder, men den lange Linie ud mod Sundet har her paa Midten en Bastion. Nyt er, at der Nord for denne er vist Indsejling til en Kanal, gravet langs Kastellets fem Sider indenfor Voldene.

Det tredie Kort — ligeledes *et Opmaalingskort med projekterede Arbejder* — gengiver kun Ny-København, men med *Projekt til Bebyggelse af den nye Bydel* (Ktvk. IX). Det slutter sig, hvad Befæstningslinien fra Nørreport til Kastellet angaar, ret nær til de to forrige Kortarbejder, men uden ved stiplede Linier at angive ældre Anlæg. Dette Kort er mere absolut i Udtryksmaade. *Kastellet*, der kun er skitseret, har samme Hovedform og Dimensioner som paa de to andre Kort, men her er Havnepartiet korsformet og har Indsejling midt for, mellem to Redaner, paa den lange Linie ud mod Sundet. Altsaa atter et nyt Havnemotiv.

Kastellets endelige Form og Skikkelse har, som samtlige sidst omtalte Kortarbejder, der har kunnet dateres til Tiden mellem 1647—49, afslører det, voldt de Sagkyndige meget Bryderi og sat adskillige Hjærner i Bevægelse. Det er særlig Havnemotivet, der har krævet Overvejelser og fremkaldt forskellige Idéer. Ogsaa Tankerne om et Slotsanlæg har spillet en Rolle og den baade praktisk og fortificatorisk rigtigste Ordning har øjensynlig været Genstand for mange Drøftelser. At der ogsaa har været taget Hensyn til den bedst mulige monumentale Løsning af Opgaven, turde være uomtvisteligt. Kastelsproblemet var dengang brændende i alle Europas Lande.

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

Om Interessen for Københavns Kastel foreligger imidlertid ogsaa andre Vidnesbyrd end de alt nævnte. Bevareret Kortmateriale taler sit tydelige Sprog. Hvorvidt de Kastelsprojekter, der her er Tale om, skriver sig fra Tiden før eller efter den endelige Beslutning blev taget 1649, er vanskeligt at afgøre. Men de er aabenbart blevne til ved denne Tid, da Sagen var særlig aktuel. At de først tilhører 1650'erne, tør dog ikke benægtes. I saa Fald er de at opfatte som Ændringsforslag til det 1649 vedtagne Projekt.

Det drejer sig her navnlig om en Række *Projekter til Kastellet* i Det store Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling. Her findes 10 sirligt og af samme Haand tegnede Forslag, der kun tager Sigte paa selve Kastellet og tilstødende Del af Østervold. De syv er farvelagte, tegnede i Pen og med Streg. Et er i Blyant og to er tegnede i Pen med stiplede Linier, men ufærdige. Paa alle Projekter har Kastellet den femsidede Form, med vekslende System for Grave og for Raveliner i disse. Men Hovedformen for selve Kastelsanlægget er stadig den samme. Og alle Projekter viser Havneanlæg, ligesom de ofte antyder en Bebyggelse indenfor Voldene. Polygonradien er stadig 50 Roder¹⁾.

Et Par næsten ens blyantstegnede Projekter sammesteds, der tillige viser Bebyggelsesplan for de tilstødende Dele af Ny-København, slutter sig nøje til de 10 ovennævnte Udkast, hvad Kastellet angaar. Ogsaa her er vist Forslag til Kanalhavn, og paa det ene tillige en stor slotsagtig, trefløjet Bygning²⁾.

Nærmest til denne Gruppe Kastelsprojekter hører et Arbejde i Nationalmusæets Arkiv, der betegner sig selv som »fantasieret« og desuden har paaskrevet Bemærk-

1) Et af dem er reproduceret i Kortværket (XI).

2) Det ene reproduceret i Kortværket (X).

ninger om »Aussenwercke« og Dæmningskonstruktioner¹⁾).

Hvorledes er nu disse mange forskellige Kastelsprojekter at opfatte?

Er det rigtigt — hvad er naturligst at antage — at det Kastelsprojekt, Otto Heyder har gengivet, er at forstaa som et Indlæg i Diskussionen om Hovedstadens Fortification, er det paa den anden Side givet, at det Forslag, han her har fremsat, ikke er bleven fulgt. Andre Projekter fra disse Aar afviger alle i deres Princip betydeligt derfra, idet samtlige ellers kendte Projekter fra Perioden 1647—49 har samme Hovedform tilfælles — Femkanten konstrueret som de fire Sider af Sekskanten, følgelig med den femte Side — mod Sundet — længere end de fire andre. Ogsaa Dimensionerne er de samme. Ligeledes er Forbindelsen med Østervold den samme, idet denne altid løber ind paa Midtbastionen. Det er kun Udenværkerne og Udnyttelsen af Terrainet indenfor Kastelsvolden, der varierer.

Der kan ikke være Tvivl om, at denne Kastelsplan — Femkanten med den lange Linie — er at føre tilbage til selve Fortificationsarbejdets Chef, Axel Urup. Naar han har foreslaaet netop denne Anlægsplan, kunde det se ud, som om han i højere Grad, end det havde været muligt efter Otto Heyders Projekt, har villet benytte det allerede fra tidligere Tid udførte Arbejde med Kastellets »Bolværker«. Saameget er i alt Fald vist, at det er samme Grundform, der fastlægges i den endelige Plan for Byens Fortification af 1649.

Til Kortarbejder fra Overvejelsernes Tid 1647—49 maa sikkert ogsaa henregnes en lille Gruppe — paa tre

¹⁾ Hører det tidligere omtalte Projekt, paategnet: Designé du Chastau Royale de Capenhaven i Det st. Kgl. Bibl. til her? (Ktvk XI,2).

Kort — der beskæftiger sig med Befæstningen af København. Karakteristisk for dem alle er, at de foreslaar Foranstaltninger, der gaar langt ud over, hvad man ellers synes at have sat sig som Maa! Deres Udformning af Kastellet knytter dem nær til Axel Urups Idéer, der ligeledes afspejler sig paa visse rent byplanmæssige Omraader, velkendte fra det endelig vedtagne Projekt af 1649.

Gruppens tre Kort er alle *Opmaalingskort med projekterede Arbejder* og findes nu i Det store Kgl. Bibliothek.

Det ene, udført med Pen, gengiver København med Christianshavn og nærmere Omegn (Ktvk. XII)¹⁾. Udover Kystlinie og Omrids af Søerne indeholder Kortet: Befæstningslinien omkring det gamle København med Christianshavn, Retrenchementet udenfor Vesterport med Ladegaardsskansen og Ravnsborgskansen, samt Retrenchementet udenfor Østerport med Ny-Vartov-Skansen; Kastellet er tegnet med stiplede Linier. Men Kortet viser mere endnu: Fra den gamle Jermers Bastion er — med Centrum omtrentlig ved Lønporten i den gamle Østervold — i stiplede Linier angivet en Befæstningslinie, ført i Cirkellinie til ind imod Kastellets vestligste Bastion — en Befæstningslinie med store Bastioner og korte Courtiner — Bastionsbredde som Courtinelængde — og lagt saaledes, at den dels tangerer Søerne og dels gaar helt ud i disse. Der er her antydnet et Befæstningsanlæg, med tilhørende Udvidelse af Staden, der gaar langt ud over, hvad Christian IV vides at have tænkt sig, og langt ud over den endelige Plan af 1649. Den fortificatoriske Idé at lægge Forsvaret af Hovedstaden mod Land saa langt ud, at Søerne blev Byens Grave og Forsvaret yderligere kunde støtte sig til de tre Skanser ved de gamle Indkørselsveje til Byen, er noget helt nyt.

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 372 d. Fol.

Kastellet, der her er projekteret med sin ene Halvdel ud over Strandkanten, med de her angivne Dæmninger, har i det væsentlige Form og Skikkelse som efter Planen af 1649. Det er samme femsidede, bastionerede Anlæg med den længste Side ud mod Søen. Kortet mangler Maalestok, men Kastellets Dimensioner synes at være de sædvanlige med en Radius paa 50 Roder.

Skønt det udover Terrainlinier og Fæstningsanlæg kun viser et Par Lokaliteter, tegnet med Pen, er der med Passerhuller og et skarpt Redskab angivet saavel den fra andre Kort velkendte Befæstningslinie fra Nørreport til Kastellet som indenfor den en komplet Gadeplan. Denne Bebyggelsesplan er den samme som i den endelig vedtagne Plan af 1649.

Om Forslag, der ligeledes gaar ud over den endelige Plan af 1649, vidner *to farvelagte Opmaalingskort med projekterede Arbejder, omfattende København med Christianshavn og nærmere Omegn, begge udførte af samme Haand*¹⁾. Udover Terrainlinie — Kyst og Søer — for Københavns og Christianshavns Vedkommende, angiver de kun de Byen omsluttende Fæstningsværker med Kastellet. Det skal dog bemærkes, at Kysten mellem Bremerholm og Kastellet ved stiplede Linier er angivet reguleret med Dæmninger og Kanaler i Overensstemmelse med Planen af 1649. I Forterrainet er begge Retrenchementer samt Ladegaard- og Ny-Vartovsskanterne medtagne, men tillige er angivet Gadenæt for begge Forstæderne udenfor Østerport og Vesterport, ligeledes i Overensstemmelse med Planen af 1649.

Af disse to Kort faar man at vide, at der, og vel allerede før 1649, har været Planer fremme om at fortsætte det regulære Befæstningsanlæg med store Bastioner og korte Courtiner over Jermers Bastion i en Bue udenom

¹⁾ Det ene i Det Kgl. Bibl. (Ny Kgl. Smlgr. 372 d, Fol.) er gengivet i Kortværket (XIII). Det andet i Kort- og Billedsamlingen.

den ældre Befæstningslinie helt ud i Kalvebodstrand og hinsides denne udbygge en Befæstningslinie, der føjede Christianshavn direkte ind i Systemet. Alt dette er fremstillet i stiplede Linier.

Kastellet har Form og Skikkelse som efter Planen af 1649. Dimensionerne er væsentligt de samme, med en Polygonradius paa 50 Roder.

Det vilde være naturligt at gaa ud fra, at samtlige Kortarbejder fra Perioden 1647—49 — Otto Heyders dog fraregnet — er af officiel Karakter og udført i Embeds Medfør paa Generalinspektørens Tegnestue. Men derfor kan meget vel forskellige Indflydelser have gjort sig gældende og ligge bag de ret forskelligartede Projekter. Thi der var i Virkeligheden flere interesserede Parter. Foruden selve Generalinspektøren, Axel Urup, var der hans høje overordnede, Rigsmarsken Anders Bille. Og der var Rigsraadet, der ogsaa nok kunde ønske at have et Ord at sige. Endelig var der Kongen. Den Tanke, at enkelte af Kortarbejderne fra denne treaarige Periode skyldes et Initiativ ude fra, kan ikke helt afvises. Og saaledes er maaske netop Otto Heyders Kort at forklare. Det giver ogsaa et ret mærkeligt Indtryk af Axel Urups Arbejdsvilkaar i alt Fald i Frederik III's Dage, at denne Konge ogsaa kunde forhandle med helt andre Sagkyndige — og som det synes — bag Generalinspektørens Ryg. Kongen tog aabenbart mod Projekter til Københavns Befæstning, sendt ham af Udenforstaaende, og — hvad mere er — han tog vel imod dem. Ganske vist er kun et enkelt Tilfælde af denne Art kendt og historisk dokumenteret, men det kaster et ganske ejendommeligt Lys over Forholdene og fortjener at anføres i denne Forbindelse.

Hans Jacobsen Schiørt, der havde faaet Arbejdet paa

Københavns Befæstning i Entreprise 1642 og endnu var beskæftiget dermed 1643, blev Aaret efter Chef for et Fodfolkskompagni og fik 1647 Afregning som Kaptejn. Axel Urup har ikke villet eller kunnet bruge ham, og Schiørts Arbejdskraft er senere blevet anvendt andetsteds. Den 1. Januar 1649 bliver han, formedelst tro Tjeneste, udnævnt til Oberstløjtnant paa Fæstningen Akershus. Men fra da af kan han mindre end nogensinde have haft Tilknytning til Københavns Fortification. Desto mærkeligere er det derfor, at han, som det fremgaar af et 24. Februar dette Aar fra Kong Frederik III modtaget Brev, til Kongen har »overleveret en Afrids«, hvorefter han »formener, København paa den Manèr bedst at forsikres og befestiges«; Kongen anmoder ham om skriftlig at indsende sine Tanker — »sine Rationes og Aarsager«¹). Schiørts Afrids kendes desværre ikke, og vi ved intet om, hvad der kom ud af denne Sag!

Det vilde unægtelig have været af stor Betydning, om man havde haft paalidelige Opmaalingskort over hele Københavns Befæstning fra disse Aar, der kunde vise *nøjagtigt*, hvad der virkelig var udført. Man har desværre kun et enkelt, meget *fragmentarisk Forarbejde til en saadan Opmaalning* over Byens Befæstning, nu i Det store Kgl. Bibliothek (Ktvk. XVII)²). Fragmentet, der er udført i Pen, omfatter kun Befæstningsanlæg i den gamle By — dog delvis ufærdigt fremstillet fra Forfatterens Haand — lidt af Ny-København og af Christianshavn. Helt udført er kun Slotsholmen med Omgivelser. Bebyggelsen er hist og her antydet. Holmens Kirke viser, at Kortet ikke er ældre end 1640'erne, og Christianshavns Form henfører det til dette Tiaar.

Et andet, men kun partielt, Opmaalingskort fra samme

¹) K. D. V. Nr. 735.

²) Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

Tid lod Christian IV udarbejde. Det har ikke hidtil været at finde nogetsteds¹⁾.

PLANEN AF 1649.

Først 1649 — i Frederik III's andet Regeringsaar — var Overvejelsernes Tid forbi. Vi har den store svenske Ingeniørofficer, Erik Dahlbergs Ord for, at der i dette Aar blev udarbejdet en Plan for Københavns Befæstning — deri ogsaa indbefattet Bebyggelse af nye Kvarterer. Paa det i Pufendorfs: *Res a Carolo Gustavo gestæ, gengivne og efter Dahlbergs Tegning kobberstukne Kort over Københavns Belejrning*, anfører Dahlberg udtrykkelig, at Kortet er »overensstemmende med en Hs. Maj. Danmarks Konge 1649 forelagt Plan — *secundium architypum Seren. regi Daniae Ao. 1649 exhibitum*. Man tager næppe Fejl i at fortolke Udtrykket: *exhibitum* som indbefattende i sig ogsaa Betydningen: approberet.

Nu er det saa heldigt, at der i Krigsarkivet i Stockholm findes et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder*, der ganske nøje — ja! næsten til de mindste Enkeltheder — falder sammen med Erik Dahlbergs Belejringskort og

¹⁾ I et Brev til Ingeniør Jacob Rettich beordrer Kongen ham til at forfærdige en Plan (plante) fra Nørreport til Enden af den Runddel, hvori den til Søfolkene forordnede Kirke ligger, og videre fra Stændæmningen, med Vejen til Frederiksborg og hosliggende Vand, til Skansen (Redouten) ved Ny Vartov og Stranden, hvor Bolværkerne ligger i Vand, og videre langs Vandet og Reberbanen, samt Holmen. I al sin Uklarhed giver Brevet dog en Forestilling om Tilstanden, og særlig interessant er Oplysningen om »Bolværkerne« ude i selve Stranden. — Brevet er dateret til 1626—27. Men dette kan ikke være rigtigt, bl. a. da Søfolkenes Kirke, St. Anna Rotunda, forudsættes paabegyndt. Dette skete først 1640. — Allerede 1625 havde Kongen befalet, at der skulde udvises en Plads til en Kirkegaard og en Kirke udenfor Østerport mellem Svovlhuset og Vejen »uden Forhindring for Skandsen, der skal bygges ved St. Annæ Bro (Lassen: Anf. V. p. 128 f).

følgelig gengiver, hvad rettelig kan kaldes: Planen af 1649¹⁾ (Ktvk. XVIII).

Forholdet har sikkert været følgende:

I Sverige har man, som naturligt er, stadig søgt at følge Arbejderne med Københavns Befæstning, og rette Vedkommende har da ogsaa sikret sig en Kopi — eller flere — af den Plan, der 1649 har været forelagt Frederik III, og efter al Sandsynlighed er bleven approberet af ham. En saadan Kopi har Erik Dahlberg kendt og benyttet, da han udarbejdede Kortet til Pufendorfs Værk.

Kortet i det svenske Krigsarkiv faar da en overmaade stor Betydning som det tydelige Vidnesbyrd om, hvorledes man nævnte Aar og langt om længe i ansvarlige Kredse i København naaede til Enighed om Byens Forsvar og — hvad Kortet ogsaa viser — Bebyggelsen af nye Kvarterer inden- og udenfor Voldene.

Hvad angaar selve Befæstningen omkring Byen, fremgaar af Kortet, at man — som sædvanlig — lader Christianshavn urørt. Desto mere indgribende er de projekterede Ændringer i Befæstningen mod Sjællandssiden. Særlig Vestervoldpartiet er undergaaet en radikal Ændring, idet Voldlinien her fører i en stor Bue udenom Slotsholmen, ud paa Linie med dennes Kystrand. I Terrainet mellem Vold- og Slotsholmen er projekteret en ny Bydel, gennemskaaret af Kanaler. En afgørende Forandring har selve Systemet undergaaet. Bastionerne er voksede i Størrelse, saa Bastionsbredde og Courtinelængde paa det nærmeste svarer til hinanden. Foran alle tre Porte lægges Raveliner, og Contrescarper er ført udenom hele Anlægget. Kastelet har den allerede 1647 opdukende Form og Størrelse og har fra to tidligere Projek-

¹⁾ At der med dette Kort — eller rettere Pufendorfs Gengivelse — skulde kunne tænkes paa det Forslag til Københavns Befæstning, H. J. Schiørt 1649 forelagde Frederik III, er kun lidet troligt.

ter laant saavel Randkanaler som Korshavn med Indsejling midt for den lange Linie, mellem to Redouter.

Udenværkerne er medtagne tilligemed planlagte Bebyggelser mellem dem og Voldlinien. Til nærmere Oplysning findes en paa Tysk skrevet Fortegnelse over bogstavbetegnede Lokalteter og endelig er under Angivelse: Anno 1659 (skal være 1658), men med en anden Haand, paaskrevet Notitser om militære Begivenheder i Belejrings-tiden, ligeledes paa Tysk, f. Eks. for 8. Oktober (1658): War Amag. eingenommen und verbrandt. dito blib Ihr. hochgräfl. Escelltz. Herrn Gen. Lieut. Graf Jacob de la Gardie geschossen.

Et Vidnesbyrd om, at det var efter denne Plan, der arbejdedes, i alt Fald paa Kastellet, i de følgende Aar indtil Svenskekrigen, foreligger i et egenhændigt, af Axel Urup selv tegnet Kort over Sejladsforholdene i Øresund. København er her gengivet signaturmæssigt, men saameget fremgaar dog af Kortet, at Kastellet har den i Planen af 1649 fastsatte Hovedform med den lange Linie forstærket ved to Redaner¹⁾.

Axel Urup fortsatte som Generalinspektør til 14. Maj 1656, da han afløstes af Oberst Henning Quitzow, der var Direktør for Fortificationen til første Svenskekrig. Han efterfulgtes af Generalmajor v. Breda, der som Kommandant synes at have forestaaet Stadens Befæstningsvæsen, indtil Georg Hofmann 23. Juli 1659 fik Inspektionen over Københavns Fortification — en Stilling, han dog kun havde til 3. August, kort før Belejringen begyndte, da han traadte tilbage for Oberst William Loe-

¹⁾ Kortet, der findes i Det store Kgl. Bibliothek, Nye Kgl. Samlinger, 387 e, bærer Paaskriften: Afris imellum Amag. Saltholm, Malmö og Falsterbo. Distancen tagis efter Rodtmaal, oc dybet Regnis efter almindtlig fafuene. Bage Wandel hafuer maalt ded Ao. 1653. Rutten zu 12 fus. 28500 auf 1 Grad, 1900 auf 1 Miil, 15 Miil 1 Grad. Axel Urup den 5. decemb.

'brecht¹⁾). De Arbejder, der udførtes op igennem 1650'erne til 1656, har følgelig Axel Urup Ansvar for. Hans underordnede Ingeniører vides der en Del om, omend vor Viden ofte indskrænker sig til Navnet alene. Hvad de har udført, og hvilke Kort de eventuelt har udarbejdet, kendes ikke. Som Ingeniører, ansatte ved Fortificationen, virkede op igennem 1650'erne den alt fra 1647 ansatte Peter Busser og den 1648 antagne Georg Hoffmann. Til sidst — 1656 — er kun Peter Busser tilbage — imidlertid avanceret til Hauptmand. Som Konduktører virker forskellige. Foruden de tidligere omtalte, Oluf Steenwinkel og Gottfred Hoffmann, Mænd som Voldmester Claus Oehm, der dog døde allerede ca. 1650, og And. Ølgaard, der 20. Maj 1651 antages som Konduktør og Voldmester²⁾). Man faar Indtryk af, at den mest betydelige af Ingeniørerne var Peter Busser, og Ludvig Holberg kalder ham da ogsaa Axel Urups fornemste Medhjælper³⁾).

Det er saa heldigt, at der dog er bevaret eet Kortarbejde over Københavns Befæstning som den var, umiddelbart før Carl X Gustav i August 1658 med sin Hær indesluttede København og begyndte Belejringen. Det er et *Spionkort, udført egenhændigt af selve Generalkvartermesterlieutenant Erik Dahlberg* og findes nu i Krigsarkivet i Stockholm (Ktvk. XXII).

En senere Paaskrift beretter, at dette Kort og Afridsning har Dahlberg »hembligen medt egen Handt forfærdigat uti Københamb« og at det skete, da Carl Gustav 1658 begyndte sin anden Krig mod Danmark. Kongen

---

¹⁾ Lassen: Anf. V. p. 197.

²⁾ Om Ølgaard se: Hirsch: D. Officerer. Havde virket i Rendsborg under Kejserkrigen, senere paa Christianspriis, levede og virkede endnu 1661. Om Claus Oehm se Lassen: Anf. V. Nr. 78.

³⁾ L. Holberg: Danmarks Riges Hist. III. p. 160. Han gengiver fejlagtigt hans Navn: Zyser.

sendte da i Juli 1659(!) Dahlberg i hemmeligt Ærinde til Gustav Otto Steenbock, Feltmarschal og Generalgouvernør i Skaane, for at meddele ham den tagne Beslutning. Men Kongen havde tillige paalagt Dahlberg at rejse gennem København »og al Lägenheet wäll i Øgonskeem taga, efter hans Maytt. Ærande Kiøbenhambn at belägra«. Dette Spionkorts Tilblivelseshistorie er da usædvanlig godt afhjemlet, og Dahlberg selv beretter yderligere fyldigt og malende, hvorledes det gik ham under hans Ophold i København¹⁾.

I sin højst interessante Dagbog fortæller han meget udførligt om sin Optræden under denne vanskelige Sendelse. Dahlberg var i Virkeligheden to Gange i København, for efter sin Konges Ordre, »om muligt var at gøre deraf en Delineation« (Plantegning). Første Gang var den 27. Juli, da han besaa Volden og Fæstningen og lod to Ingeniører tilbage, der gik for at være hans Tjenere. De skulde tage alt nøje i Øjesyn! Efter at have forrettet sit Ærinde i Skaane, vendte Dahlberg 30. Juli tilbage til København. Hvad han derefter beretter, fortjener at anføres i sin Helhed: »Og ihvorvel jeg begyndte at forfærdige en Afridsning af Staden og Kastellet, men saa kunde jeg dog, i Anseende af de mange danske Officerer, som hos os i forrige Krig havde været fangne og mig kendte — altsaa at det, hvor hemmeligt jeg end vilde forholde mig, blev aldeles kendt (rygtbart), at jeg var i Staden og af en og anden visiteret og til Gæst buden. I Synderlighed vilde Generalløjtnant Gyldenløve, Kong Christian IV's naturlige Søn, fremfor alle modtage mig, idet han inviterede mig til en Banket, til hvilken han havde indbudt de fornemste Kavallerer i Staden, men fornemmeligt Hr. Generalløjtnant Hans v. Ahlefeldt, Frederik v. Ahlefeldt, den, der var Gouvernør i København, Oberst Bertram

¹⁾ Erik Dahlbergs Dagbok (1625—99), udg. af H. Lundstrøm, p. 125 ff.

Rantzau og Oberstløjtnant Ejler Holck, samt flere, som mestedelen vare mine svorne Brødre og synderlige Venner.

Og ihvorvel jeg baade hos ham, samt flere, i nogle Dage over al Maade vel og høfligt blev trakteret, og mestentid med god Rus maatte gaa til Sengs, tog jeg ikke destomindre Morgenstunden, førend nogen var oppe, saaledes i Agt og mine Ærinder saa forrettede, at jeg udi 4 Dages Tid havde gjort en temmelig god Delination og Grundrids af København¹⁾, hvilken os siden meget vel kom tilpas. Dog skete saadant ikke uden stor Fare«. Efter at have berettet om sit fortrolige Forhold til Fr. v. Ahlefeldt, og at han havde besluttet, mens Tid var, at forlade Staden i Selskab med den svenske Legat Coyett — fortsætter han: »Blev jeg dog i mit eget Logemente af bemeldte Fr. v. Ahlefeldt samt andre fornemme Officerer mod min Vilje med Drik opholden, saa at Coyett fortsatte Rejsen, medens jeg, som vel vidste, hvad herpaa hænde kunde, skyndte mig isomoftest til mine Vogne, som hele Dagen havde staaet for Døren, men blev dog alt opholdt, saa at jeg begyndte at faa underlige Tanker, alvorligen sigende mig selv ingeniunde at ville blive Natten over.

»Men som han (Fr. v. Ahlefeldt) mig paa Cavallers Parole tilsvor at ville slippe mig ud, fastend det var ved Midnatstid — altsaa blev Portene laasede ved Midnatstid, men Nøglerne baarne udi mit Logemente. Vi gjorde os saa hele Natten lystige, til Klokken var slagen eet. Da ledsagede han mig selv til Stadsporten, hvilken han lod aabne, og saa drak vi sidst, midt ude paa Vindebroen, Kongen af Danmarks Skaal paa Knæ, hvormed jeg, da Klokken var halvgangen to, efter Midnat, fortsatte min Rejse.« Med særdeles god Grund føjer Dahlberg til: »Men havde man vidst, hvad jeg førte i Hjærtet og ellers hos

¹⁾ Fremhævet af Forf.

mig fordølgede, visselig havde jeg faaet andet Herberge.« Det var den 5. August, Dahlberg, med sin »Delination«, velbeholden slap bort, for snart efter at naa Store Bælt, hvor den svenske Flaade allerede var under Opsejling.

Da Kortet blev forelagt Carl Gustav i Korsør den 6. August om Aftenen, gjorde det et stærkt Indtryk paa ham. Dahlberg fortæller i sin Dagbog, at Kongen var aldeles besluttet paa at storme København, efter at have gjort sig bekendt med hans »Afridsning og Relation«. Generalen raadede selv ivrigt til Storm, idet han stadig understregede Fæstningsværkernes slette Tilstand. Ja! saa ringe var de, at han lovede i sin egen Vogn at køre over Grav og Vold ligeind i Byen i Spidsen for Stormtropperne! Som bekendt skiftede Kongen Sind og foretrak gennem en Belejring at tvinge Byen til Overgivelse.

Vender man sig nu til selve Kortet, beskæftiger dette sig hovedsagelig med selve Befæstningen, hvad jo ogsaa er at vente. Indenfor denne er kun enkelte Lokaliteter angivne, med eller uden Paaskrift, som: Alte Stattgraben, Königsgarten, Runde Kirche. Efter at Kortet har været færdigt, er der med Pen gjort et Par Tilføjelser. Enkelte Bogstaver og Tal antyder, at Kortet har været ledsaget af en skreven Betænkning — »Relationen«.

Dahlbergs Arbejde skal altsaa vise *Københavns Befæstning som denne var først i August Maaned 1658*, da den gamle Generalmajor Joakim v. Breda maa antages at have forestaaet Stadens Forsvarsvæsen.

Om særlig Nøjagtighed i Maal kan der med et Kort af denne Art ikke være Tale. Bylegemet er saaledes en Del fortegnet og Nyboders Bebyggelse misforstaaet! I det væsentlige maa Kortet dog antages at gengive Virkeligheden. Paafaldende er, at Kastellet — New Werk —, der har den af Urup givne Hovedform med »Batteriet paa Stenkisterne«, her har bevaret Kronværket ind mod Byen, om end af en væsentlig anden Beliggenhed end

i det oprindelige Projekt fra 1620'erne. Der maa følgerig her paa et eller andet Tidspunkt være sket en Ændring i Planen for Kastellet. Naar Dahlberg indtegner Kronværket paa sit Kort, maa det være rigtigt, og viser følgelig, at man saa sent som 1658 endnu ikke havde faaet dette Kronværk sløjft. Af Interesse er ogsaa, at Dahlberg har faaet Ravelinen udfor Østerport med. Derimod har han ikke faaet angivet »den lille Ravelin, en halv Redute stor«, foran Nørreport. Den blev 1657 anbefalet anlagt af Generalmajor v. Breda og forlangt paa-begyndt af Kongen den 20. November¹⁾). Af særlig Interesse er, at Dahlberg ved svagere Signaturer udskiller en Del af Gravene (og Voldene) — aabenbart som mindre værdifulde Forsvarsværker. Det gælder, foruden Kronværket, Voldstykket med Rosenborgbolværket og de to Nørreports Bolværker. At Kronværket paa dette Tidspunkt har været uden Værdi, siger sig selv, og Dahlbergs Angivelse af Hovedvoldens svage Parti, bekræftes af talrige Udtalelser saavel før som under Belejringen. Netop denne Strækning havde Borgerskabet skullet sørge for!

Forøvrigt saa v. Breda meget mørkt paa Byens fortifikatoriske Tilstand i Perioden imellem de to Krige og han kritiserer ogsaa ret skarpt Axel Urups Principper. De af ham planlagte »nye Værker« var ikke som de skulde være: »Volde og Grave er ikke helt rigtige.«

Medens Dahlberg med største Omhu har stræbt at forklare alle Udenværkerne mellem Ladegaardsskansen og Kalvebodstrand, der siden skulde blive den svenske Belejringshærs egentlige Operationsfelt, har han ikke faaet gjort meget ud af Slotsholmens Befæstningsanlæg, mulig fordi han kendte det i Forvejen. »Svinebatteriet bag Bryggeret« har han dog faaet med. Men de Udenværker, der ellers angives at strække sig fra Ny-Vartov til ned mod Kastellet, er ganske udeladte.

¹⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 100, 102.

Er Erik Dahlbergs Spionkort saaledes ikke helt paa-
lideligt, hvad naturligt forklares af dets Tilblivelses-
maade, giver det dog vigtige Bidrag til vort Kendskab til
den Tids København og da særlig til dens Fæstningsvær-
kers Tilstand. Her har man jo faktisk for Øje Resul-
tatet af Arbejdet med Byens Befæstning
mod Sjællandssiden i de foregaaende 9
Aar, helt fra Planen af 1649 belv lagt.

Resultatet var kummerligt!

Kortet belærer os om, at der kun er arbejdet med no-
gen Kraft paa Kastellet og Fæstningslinien derfra til
Kongens Have. Herfra igen og til Nørreports Bastion
var der, til Borgerskabets Skam, ikke gjort noget videre.
Og den gamle Befæstningslinie fra Aarhundredets første
Fjerdedel, fra Nørreports Bastion og til Kalvebodstrand
var der overhovedet ikke rørt ved. Et mere sløjt Resul-
tat af 9 Aars Anstrængelser og af Axel Urups og hans
Hjælperes Virke kan vanskeligt tænkes — omend det
som alt andet har sin historiske Forklaring, der dog
ikke skal fremsættes i denne Forbindelse, hvor kun selve
Kortenes Tale skal tolkes. Men Erik Dahlbergs Spion-
kort taler sandelig højt og tydeligt.

Der er imidlertid et Par Ting, der forbavser ved dette
Kort. Det er for det første det viste bastionære System;
thi det er ikke Systemet af 1649, idet Bastionerne af
1658 er en Del mindre. Og dernæst Kastellet, hvor Kors-
havnen er opgivet. Paa to saa vigtige Punkter maa man
tro Kortets Tale. Tilbage bliver da den Kendsgerning,
at Planen af 1649 — med Bastioner og Courtiner af
samme Dimensioner — paa et eller andet Tidspunkt er
bleven forladt og at man er falden tilbage paa
et System med mindre Bastioner og — som
det synes — et Kastel uden Havn.

Svenskernes Belejring af København skulde til for at
lære Regeringen, at en effektiv Befæstning om København

var en Nødvendighed, og Enevælden saa det som en af sine første og vigtigste Opgaver at gennemføre en forsvarlig, fuldt moderne Beskyttelse af Hoved- og Residensstaden.

IV. NY-KØBENHAVN.

PLANEN AF 1629.

Det første Kort, der bringer Bud om Christian IV's storstilede Plan om en Udvidelse af Staden mod Nord, er det allerede omtalte *Kort fra ca. 1629*, der foreligger i moderne Kopi i Raadstuearkivet. Hvad der i denne Sammenhæng har Betydning, er at klarlægge Kortets Tanker om Bebyggelsen af de store Arealer, der tænktes inddrage under Stadens Omraade, og belyse Bebyggelsesplanen i dens Forhold til Befæstningsanlægget (Ktvk. IV).

Allerede er fremhævet, at Kastelsanlægget synes at være ældre end Befæstningslinien — den nye Østervold; de to af Kronværkerne, det midterste og sydligste, maatte skære stærkt ind i det paatænkte Bylegeme, der i Forvejen var betydelig indskrænket af Rosenborg Have. Naar dertil kommer den ret nære Kystlinie, maatte det synes ret umuligt at presse et regulært Byanlæg, som Tiden krævede det, ind paa det tiloversblevne, fuldkommen irregulære Terrain. Og saa valgte Ingeniøren, hvem denne umulige Opgave var betroet, den eneste Anlægsform, som absolut ikke kunde benyttes her, nemlig Centralanlægget. Fra en ottekantet Plads løber Radialgader ud i Straaleform, dels fra Pladsens Hjørner og dels fra Pladsvæggens Midte. Hvad der har fristet Ingeniøren, er aabenbart den Mulighed, der vitterlig var for at faa presset et Segment af Centralanlægget ind mellem Rosenborg Have og midterste Kronværk. Her, men ogsaa kun her, kunde den organiske Forbindelse tilvejebringes mellem

Bastioner og 3 gennemløbende Radialgader; den ene ramte tillige Porten i nordligste Bastion. Thi en Centralplan af denne Art er i udpræget Grad skabt ud fra militære Hensyn. Den bød paa en intim, praktisk Forbindelse mellem Gadenæt og en bastioneret Befæstningslinie og gjorde det bl. a. muligt, hurtigt fra Vaabenpladsen — piazza d'armi — at naa ud til truede Steder paa Befæstningslinien. Tanken om Centralanlægget i Polygonform, med Radialgader, der straalere ud fra en Midtplads, blev først og teoretisk fremsat af italienske Arkitekter og Ingeniører, og var — som nævnt ved Omtalen af Projektet til Christianshavn — allerede i 16. Aarhundrede konsekvent udformet. Første Gang, det blev gennemført i sin fulde Følgerigtighed, var ved Anlægget af Palmanuovo i det venetianske Landdistrikt 1593. I Nord-europa var denne Form for Centralanlægget allerede bragt i Anvendelse, omend paa særlig Vis, i Oraniernes Fæstningsby Coeworden i Holland fra 1597 og overalt i Værker om Bygnings- og Befæstningskunst var der agiteret stærkt for netop denne Bytype.

Christian IV havde selv ladet den bringe i Anvendelse ved Anlægget af Glückstadt i Holsten 1616, hvor den dog ikke, saalidt som i Coeworden, blev gennemført efter Systemet i dets fulde Udformning. Christianshavn repræsenterer en Særtype.

Men de mildest talt uheldige Betingelser, hvorunder de syv Ottendedele af den nye Bydel i København vitterlig maatte udfolde sig paa den givne Plads — selvom man regnede med Opfyldning udfor en Del af Kysten — giver ikke altfor store Tanker om vedkommende Ingeniør som Byplanlægger. Og det kan da heller ikke undre, at Kongen, selvom han endnu længe synes at have bibeholdt Planen til Befæstningen om den nye Bydel, kasserede selve Byplanforslaget. Man har ikke engang forsøgt at realisere det. Det viser det Byanlæg, han faa Aar

efter paabegyndtes — de nye Baadsmandsboliger, nu Nyboder.

PLANEN AF 1631.

Det var i Begyndelsen af Januar 1631, Christian IV foreslog Rigsraadet at organisere Flaademandskabet paa bedre Vis, bl. a. ved at opføre Boliger, »Lossementer«, til det. Rigsraadet gik ind paa Forslaget om Boliger, der synes at have været Kongens egen originale Idé, og bevilgede Midler til Sagens Gennemførelse.

Byggearbejdet paabegyndtes allerede i Sommeren samme Aar. Ved Kongens Død 1648 var man i det væsentligste færdig, og dermed var den første Begyndelse gjort til en rationel Bebyggelse af Ny København¹).

»De nye Baadsmandsboder« eller Nyboder, som deres Navn er bleven, kom til at ligge indenfor den nye Befæstningslinie af 1629, op imod den foreslaaede Østerport. Desværre findes ikke mere Kort over Bebyggelsen fra Christian IV's Tid. Men Planer til Ny-København fra 1650'erne, der viser tilbage til Planen af 1649, giver dog en ganske god Forestilling om, hvad Christian IV her havde skabt, og vor Viden støttes af to Kortarbejder over Nyboder alene, vistnok fra 1650'erne, hvoraf det ene er gengivet i Kortværket og vil blive omtalt senere.

Det bebyggede Omraade fik Trapezform med 9 Vest—Øst gaaende Gader og Rækkehuse. Mod Vest danndes Grænsen af den nye Helsingørsvej og mod Øst af en dertil svarende skraat løbende Gade, der førte op mod Kastellet. Bebyggelsen blev i Nord—Syd Retning gennemskåret af to Gader, — den ene parallel med Helsingørvejen, den saakaldte store Adelgade, der satte Nyboder i Forbindelse med den gamle By, og den anden, der gik vinkelret paa Tværgaderne og nu fortsættes i Borgergade.

¹) Fra Arkiv og Museum III: H. D. Lind. Christian IV og hans Baadsmandsboder p. 177 ff.

Dette Fragment af en Bydannelselse er saare mærkeligt, men gaadefuldt! At der er noget ufærdigt over det hele Anlæg, viser alene den Omstændighed, at østligste Karré-gruppe aldrig blev helt færdigbygget mod Nord. Men Spørgsmaalet er, om der ikke skulde have været bygget henholdsvis Vest og Øst for den gamle Helsingørsvej og Skraagaden til Kastellet. I alt Fald synes den eneste Byg-gelinie, der ligger fast, at være den sydlige — ved nu-værende Klerkegade; herfra er man øjensynlig begyndt og har bygget videre Nord paa¹⁾.

Under alle Omstændigheder staar man overfor et Til-løb til en regelmæssig formet Byplan for Ny-København — men ganske vist kun et Tilløb. Nogen helt regelmæssig Figur danner Nyboder ikke, men en Idé rummer det dog, forsaavidt som de Gader, der løber ind mod den gamle By, kunde tænkes udgaede fra et Torv, ganske vist et meget stort og efter alt at dømme firkantet eller kvadratisk Torv, med en til Nyboders svarende Bebyggelse paa de tre andre Sider. Dette Torv vilde komme til at ligge nogenlunde, hvor Centralpladsen i Projektet af 1629 var tænkt, og man skimter virkelig, omend i utydelig Skikkelse, et Centralanlæg, ihvorvel den nyindlemmede Bydel var saa uegnet til et saadant Anlæg som vel muligt! Forøvrigt var den store kvadratiske Centralplads ikke ukendt i Datidens Byanlæg. I Tyskland var den 1599 bleven anvendt i Freudenstadt og 1619 var den benyttet ved Anlægget af Frederiksstad i Sønderjylland. Har Christian IV og hans Ingeniør anden Gang villet forsøge med et centraliseret Byanlæg under saa umulige Forhold, har de i alt Fald ikke haft Held med sig. Ogsaa dette andet Forsøg er totalt mislykket! Og dog — som Nyboders Anlæg nu engang var blevet, skulde det faa en afgørende Indflydelse paa den

¹⁾ H. D. Lind: Anf. Afh. p. 192.

næste Plan for Bebyggelsen af Ny-København og derigennem igen paa Bydelens Karakter den Dag i Dag.

PLANEN AF 1649.

I Det store Kgl. Bibliothek opbevares 9 forskellige Kortarbejder, der, suppleret med de to Kort sammesteds med Kastellet som Hovedgenstand, (S. 185) behandler Ny Københavns Bebyggelse ud fra et i det store og hele fælles Synspunkt. Af de 7 førstnævnte Kort er de to allerede omtalt i Anledning af deres Betydning for Kendskabet til Byens Befæstning (S. 183 f.).

Ældst er det, dels i Pen, dels i Blyant udførte Kort over Københavns Omrids og Befæstning, der paa meget skitse-mæssig Vis optrækker Gadennettet for den nye Bydel. Det er en Del af Gadenettet, der er udarbejdet med Blyant. Denne Del af Kortet har i højeste Grad Udkastets Karakter og skal ikke tages altfor alvorligt, fordi det næppe nogensinde har været tænkt overført til Virkeligheden. Men Tegneren har dog her antydnet en Bebyggelsesplan, der paa flere Maader er interessant, idet den baade synes at vise tilbage til noget forbigangent og fremad mod noget Nyt (Ktvk. VII, 2).

Det givne er — foruden Befæstningslinien og Kystlinien: Rosenborg med Have og St. Anna Rotunda samt Nyboderpartiet, der har Vifteform. Kun den vestligste Karrégruppe er tegnet ind — med Pen og i stiplede Linier.

Hele det Parti af Ny-København, der ligger mellem Rosenborg Have og Kastellet, er søgt opdelt regulært efter Skakbrætsystemet, idet *Nybodergadernes Retningslinie er bibeholdt som Hovedretningslinie Vest—Øst*. Dermed er man imidlertid kommen i Konflikt med de givne Linier for Rosenborg Have og Befæstningen. Medens Karréerne normalt har rektangulær eller kva-

dratisk Form, opstaar der, hvor Bebyggelsen støder mod Rosenborg Have og mod Befæstningslinien, Karréer af tilfældige Former. Umiddelbart indenfor Voldlinien er antydet en langstrakt smal Bebyggelse. Yderst mod Sundet er tænkt en kraftig Udvidelse, ved Udfyldningsarbejder, helt fra Holmen og Nord paa op mod Kastellet; her har man været helt frit stillet og kunnet gennemføre Skakbræt anlæget. Her er ogsaa planlagt en Kanal, følgende Kystliniens Retning, samt en Tværkanal Syd for Kastellet.

I denne Del af Bebyggelsesplanen er der — som i den endelige Plan for Christianshavn — Traditioner fra den italienske Renaissances Byplanlægning — Traditioner, der gaar tilbage til det 16. Aarhundredes første Halvdel. Skakbrætsystemet var blevet anvendt ved mangfoldige Nyanlæg af Byer eller Bydele Nord for Alperne, bl. a i de fleste af Christian IV's nyanlagte Stæder. Vanskeligheden bestod i det foreliggende københavnske Tilfælde i at komme til Rette med det tidligere Bebyggelses-system, Nyboderkvarteret repræsenterede. Betegnende for den nye By er Kanalmotivet, selvom det her nærmest kun er antydet.

Nordligste Parti af den foreslaaede Bebyggelse, har, som Udkastet foreligger, den Interesse, at det ved *sine Tanker viser frem mod Tilstande, der skulde blive de endelige*. Anderledes med det sydlige Parti af Bebyggelsen, ned mod den gamle By og Holmen. Her peger Kortet bagud. Thi her kan man ikke frigøre sig for en Forestilling om, at Gadenættet er komponeret over et ældre bestaaende — eller fra tidligere Tider planlagt Vejnæt. Særlig lægger man Mærke til Fortsættelsen af Nyboders Skraagade Syd paa og til Sving og Knæk i Forbindelsesvejene fra Kanalkvarteret ned mod en aaben Plads omtrent hvor Kongens Nytorv nu ligger. I alt dette raader en vis Bundethed og *man skimter den*

ældre Bebyggelse i Forstaden udenfor den gamle Østerport, hvortil der er taget Hensyn ved Udarbejdelsen¹).

Næste Stadium i Udviklingen lader sig aflæse paa det ligeledes tidligere omtalte *Kort, der dog kun omfatter Ny-København med Befæstning og Gadenæt*. Det viser en regelret *Opdeling af hele det projekterede Terrain* (Ktvk. IX).

Det Kort, der her sigtes til, er, hvad Bebyggelsesplanen angaar, langt mere gennemarbejdet end det sidst omtalte. Det er net og renligt udført, helt i Pen. Givet er her den løst antydede Kontur af tilstødende Dele af den gamle By, hvor dog kun een Lokalitet er indtegnet: Reberbanen paa Holmen; desuden Rosenborgs Plads og nærmeste Omgivelser, samt Nyboders Plads og Pladsen for St. Anna Rotunda. Hele den øvrige Del af Terrainet indenfor Befæstningen er opdelt af et Gadenæt, strængt gennemført efter *Skakbrætsystemet og med indlagte Kanaler*. Som det sidstnævnte Udkast fastholder ogsaa dette Nybodergaderne som Retningslinie, saavelso Tanken om Kanaler. Det er overmaade konsekvent i Udformning og forudsætter bl. a. en Regulering af Nyboderpartiet og af Rosenborghaven, saa disse Anlæg kommer til at passe ind i Systemet.

Ind mod den gamle By, paa det nuværende Kongens Nytorvs Plads, er udsparet en rektangulær Plads og Terrainet foran Kastellet er holdt fri af Bebyggelse, hvilket sikkert staar i Forbindelse med, at Kastels-Kronværket her endnu ikke var sløjfet. Den trafikale Forbindelse med den gamle Bys Gader er kun lige antydede. Paa eet — og det et ret vigtigt Punkt — svigter Planen. Det er m. H. til en bekvem Forbindelse med Bydelens eneste Udgang til det omgivende Land — Østerport.

¹) Det er interessant at sammenligne dette Projekt med en skitseret Fremstilling af det oprindelige Vejnæt i et Kort fra ca. 1700, gengivet af Fr. Schjøtt; anf. Afh. i Architekten VIII p. 514.

Denne, den »nye« Østerport laa imidlertid bag Nyboderkvarteret, der var urørligt. En Diagonalforbindelse var ganske vist mulig ved at forlænge Nyboders Skraagade mod Syd ned mod Torvet. Men det Offer har man, da det kom til Stykket, ikke villet bringe; Skakbrætsystemet var derved bleven brudt.

Planen kræver en radikal Kystregulering, der igen virkningsfuldt har udnyttet Mulighederne for Kanal anlæg, dels en lang Nord-Syd gaaende Kanal indenfor to smalle Dæmninger og dels to tværløbende Kanaler.

Der har imidlertid været Tanker fremme om et endnu mere kompliceret Kanal anlæg, hvilket fremgaar af to *blyantstegnede, næsten ens Projekter* (S. 185), hvoraf det ene er gengivet i Kortværket (X). Her skæres den store Tværkanal af en smallere Nord-Syd gaaende, der løber ind i nordligste Tværkanal, der atter staar i Forbindelse med Kastelsgraven. Medens den store Tværkanal ellers altid kun skærer ind til nuværende St. Kongsgade, er den i eet kendt Tilfælde — Nyboder-Kortet — ført helt ned til Borgergade (Ktvk. XX, 1).

Til den i det med Pen tegnede Kort over Ny-København fremsatte Bebyggelsesplan svarer saa godt som i alle Enkeltheder fire Kort, ligeledes i Det store Kgl. Bibliothek, udførte som farvelagte Haandtegninger i samme Teknik og Stil og i samme Maal¹⁾.

Det ene og mest oplysende af dem er gengivet i Kortværket (XIX). Forskellen mellem dette og det tidligere (S. 206) omtalte er kun, at Nyboderpartiet her er mere detaljeret udført, at et Par Karréer er kommen med mellem den gamle By og det egentlige Ny-København og at til Gengæld de to Dæmninger ikke er opdelt i Karréer. Alle fire Kort supplerer paa flere Maader det S. 206 omtalte Korts Gadenæt ved at være i større Maal

¹⁾ Kort- og Billedsamlingen. — Ny Kgl. Smlgr. 371 c, Fol.

og ved, omend kun for de tres Vedkommende at indeholde en, ganske vist ubenævnt, Maalestok paa $10 + 5 + 10 =$ utvivlsomt danske Roder. Endelig beriges vor Viden ved, at der paa de to af dem med punkterede Linier, er indtegnet en Del Udstykninger. Det i Kortværket gengivne Arbejde har endelig den Interesse, at det har paaskrevet Gadenavne. Et andet af Kortene giver en Række Navne paa Parcelejere.

Er disse Kort end tegnede i forholdsvis stort Maal, er den Nøjagtighed, hvormed de er udførte sikkert noget omtvistelig. Men visse Forhold af Interesse belyses dog ganske godt, takket være Maalestokken¹⁾.

Det er da straks paafaldende, at *samtliges Gader er tegnede ligebrede* — ingen er fremhævede som Hovedgader; Bredden er 4 R = 12 m. *Kanalerne*, ligeledes alle lige brede, er paa 10 R = 30 m.

I det mest regulært udformede Parti — fra »Kongens Nytorv« til den store Tværkanal — skæres de Syd-Nord gaaende Gader af Tværgader, først paa 40 R. = 120 m, dernæst paa 50 R. = 150 m og endelig ved Kanalen paa 46 R. = 138 m. De Vest-Øst gaaende Gader — fra Rosenborg Have til Kanalen — skæres af Tværgader paa 30 R. = 90 m, 30 R. = 90 m, 26 R. = 78 m, 30 R. = 90 m, 23 R. = 69 m, 28 R. = 84 m, 22 R. = 66 m. Samtlige Karréer har i Øst og Vest en Udstrækning paa 27 R. = 81 m eller 23 R. = 69 m eller 18 R. = 54 m. I Nord-Syd er Længden varierende; de største Karréer er paa 46 R. = 138 m, deres Flademaal er 46×26 R. = 11,000 Kvadrat m — en betragtelig Størrelse! Indenfor Befæstningens skraatløbende og knækkede Linier og i Nyboder-

¹⁾ En dansk Rode blev af Chr. IV sat til 6 sjæll. Alen (Arent Berntsen: Danmarks Riges frugtbare Herlighed p. 544). Omsat i Metermaal regnes den gl. d. Rode til 3,128535 m. Her regnes — ogsaa i Betragtning af Kortets lidt frihaandsagtige Karakter, med 1 Rode = 3 m.

partiet har Karréerne mere tilfældige Former. Særlig bemærkelsesværdige er de meget smalle, rektangulære Karréer ud mod Voldgaden.

De større og bredere Karréer har kunnet give gode Udstykningsbetingelser; de smallere har maattet volde en Del Vanskeligheder. Takket være de indtegnede Udparcelleringer af Byggegrunde faar man en Forestilling om, hvordan Udstykningen er grebet an. Det maa da straks siges, at noget fast System er ikke fulgt — som det til en vis Grad var sket med Udstykningen af Christianshavn. Der var dog en ret tydeligt udtalt *Tilbøjelighed til at dele Karréerne paa langs*. Men de enkelte Grundes Størrelse og særlig Façadebredden er varierende. Særlig hyppig forekommer en *Façadebredde paa 5 R. = 15 m.*

Det Stykke Byplanlægning, samtlige her omtalte Kort over Ny-København udviser, maa alt i alt siges at være reelt Arbejde. Diagonalforbindelser er ganske vist banlyste, fraregnet Skraagaden gennem Nyboder, der stammer fra en ældre og anden Bebyggelsesplan. Mangelen paa Diagonalgader er forøvrigt en naturlig Følge af det med fanatisk Strængthed overholdte Skakbrætsystem. Men denne Byplanlægning er, al Doktrinarisme til Trods, et Vidnesbyrd om Energi og Storsyn. Den lod sig, som alt nævnt, ikke gennemføre uden en omfattende Regulering af Kystlinien, der igen maatte forudsætte mægtige Ingeniørarbejder. De Mænd, der stod bag hele denne Plan, har set stort paa Tingene. Og det de vilde, var i Sandhed ogsaa noget betydeligt. Kortarbejderne fortæller det selv — tydeligere end mange Ord.

Hovedinteressen ved Bebyggelsesplanen knytter sig til den intime Forbindelse, der er tilvejebragt — ikke mellem Gadenæt og Befæstning — men mellem Gadenæt og Kanalsystem, og det er i Virkeligheden dette sidste, der karakteriserer den hele Plan som Planen til en ud-

præget Havneby. Det kan ikke stærkt nok understreges, at som Ny-København her er tænkt — med sin lange Hovedkanal og Tværkanalerne, hvoraf den ene skærer sig dybt ind i Bylegemet, betyder det ikke blot en Fordobling af Stadens Omraade, men tillige en mægtig Udvidelse af Københavns Havn — en Udvidelse i Længden paa ca. 300 R. = 900 m fra Holmen Nord paa — altsaa op mod een km. Og denne lange Strækning Kajplads øges til omkring det tredobbelte, ca. $2\frac{1}{2}$ km, naar medregnes — hvad skal medregnes — Kajpladsen langs Kanalerne. Thi disse er i højeste Grad alvorlig mente. Her skulde Skuder lægge til, lade og losse. Man tør dog gaa ud fra, at disse Kanaler ogsaa har skullet have et andet Formaal end tjene Skibsfart og Handel. Store Dele af Ny-Københavns Omraade var paa Forhaand lavt liggende og overmaade fugtigt. Der-til kom, at de Dele af den nye By, der laa længst ud mod Sundet maatte bygges paa opfyldt Terrain. Ved Kanalerne opnaaedes da tillige en Afvanding af de lavtliggende Dele af Byterrainet, der maatte forekomme overmaade praktisk.

Æstetisk set er Bebyggelsesplanen bestemt af de lange, lige Gader, af Kanalerne med deres Kajgader, af Bestræbelsen for at forme regulære Torve og Pladser. Disse har alle Gadetilløb i Hjørnerne. Denne Plan for Ny-Københavns Bebyggelse er klart og konsekvent bygget paa Principper for Opdeling og Gadeføring, der er den italienske Renaissances, her suppleret med det hollandske Kanalmotiv. Planen rummer dog eet lille Træk, der vidner om, at den maa være bleven til i Baroktiden. Det er det lukkede Hjørne i St. Anna Rotunda Pladsen, opstaaet ved at Pladsen er indskaaret i Karréen. Denne Plads frembyder atter en særlig Interesse derved, at den i Midten havde en Monumentalbygning, Christian IV's St. Anna Rotunda. Her — og her alene — gør et monu-

mentalt-dekorativt Hensyn sig gældende; Rosenborg med Have tæller ikke med i denne Sammenhæng! Hvad aabne Pladser angaar, undrer man sig over, at saadanne kun findes i Ny-Københavns Periferi; man savner uvilkaarlig en større Centralplads — kort sagt nyskabte, storstilede Skønhedsværdier i Bybilledet! — Men ogsaa dette Forhold bidrager sit til at karakterisere det her foreliggende Byplanforslag som bestemt til en befæstet, nøgtern arbejdende Havne- og Handelsstad!

Det Navnesystem, der er fulgt, er meget kuriøst. Man gør dog vist rettest i ikke at tillægge Navnene symbolsk Betydning. De er, som saa mange Gadenavne ogsaa i nyere Tider, bleven til som Gruppenavne. Først mindes selve Riget i Rigenegade. Dernæst Kongehuset i Navnene: Kongens Dam (Dæmningen), Dronningens Dam, Kongens Kanal, Dronningens Kanal, Ny Kongensgade, Dronningensgade og Prinsensgade. Og fremdeles: Kongens Magtomraade efter Rigsvaaben og Titel: Danmark, Norge, Slesvig, Holsten, Ditmarsken, Oldenburg, Delmenhorst og Stormarn, Vender og Gother. Fremdeles Rigets Stænder: Borger, Adel, Herrer (Herregade), samt Klerke og Kirke. Desuden er der Hestegade og Fægade, der løber ud i de tilsvarende Torve. Ogsaa Vildpretgade forekommer. Endelig er følgende Metaller opnævnt: Jern, Kobber, Stenkul, Alun, Vitriol, Svovl, Bly og Sølv. Torvene har Navne fælles med tilløbende Gader eller omvendt.

Til disse 4 Kort over Bebyggelsen af Ny-København slutter sig et mindre *Udstykningskort, der kun beskæftiger sig med Grunde indenfor Østerport* — eller som den kaldes — Helsingørporten; det bærer følgende Paa-skrift: Bauplätze binnen Helsingørs Porte, So angewiesen werden können für Die Sch..... Plätze vor des Portes (Ktvk. XX, 2). Ogsaa dette Kort opbevares paa Det store Kgl. Bibliothek. Det har sin Maalestok i Roder

(Ruten) som de 4 Kort over hele Ny-København og viser ganske det samme Gadenæt for sit specielle Omraade. Udstykningen er dog stærkere gennemført her end i de tilsvarende Kort, men efter samme Principper. Ud for de enkelte Grunde er de fleste Façadebredder angivet i sjællandske Alen; Grundene spænder fra 18 til 36 Alen, d. v. s. ca. 10 m—ca. 20 m. Normalstørrelserne synes at være omkring 24 Alen, d. v. s. ca. 13 m — omtrent som i den øvrige Del af den nye By.

Tilbage staar Spørgsmaalet om Herkomst og Tilblivelsestid for de Kort, der alene beskæftiger sig med Ny-Københavns Bebyggelse. Om de, der tillige behandler Befæstningen, er allerede talt.

Den flotte, overlegne Maale- og Tegnemaade — kun for et enkelt Korts Vedkommende er der Spor af Hjælpe-linier — gør det mest sandsynligt, at alle fire Kort, der tager hele Ny-København med — er at opfatte som Kopier, saa meget mere, som de mangler Signaturer og Approbationspaaskrifter. Da de alle er udført i samme Teknik og Stil og i samme Maal og alle har til Hensigt at orientere m. H. t. Opdeling i Karréer og Udstykning af Grunde, er det tillige rimeligt at antage, at de stammer fra et Originalkort, der har tjent som Forlæg og at de er udarbejdede paa samme Tegnestue. At de desuden er bestemte til Vejledning for Majestæten turde fremgaa af Paaskriften til Rosenborg Have paa eet af Kortene: Ihrer Königl. Majt. Garten.

Hvem er da denne Kgl. Majestæt, og naar er Kopierne bleven ham tilstillet? Hvilket Originalkort er det, der ligger bag? Af hvem er det udført? Og endelig, hvor og ved hvem er Kopierne bleven udarbejdede?

Kan disse Spørgsmaal besvares, kaster det et skarpt Lys over et vigtigt Øjeblik i Ny-Københavns og dermed hele Københavns Historie.

Vejledende er her først og fremmest Kortet med Gade-

navne og Kortet med de mange Parcelejernavne. Thi begge viser med al ønskelig Tydelighed, at hele Kortgruppen stammer fra den Periode først i 1650'erne, da der bortskødedes Grunde i Mængde i den nye By til Borgere af alle Slags — Høje og Lave. Disse Grunde opgives at ligge i Gader, hvis Navn er anførte paa det ene Kort, og et ret stort Antal af Navnene paa de nye Grundejeres Navn er bleven paategnet et andet. Gennemgaar man nu disse Navne og sammenholder dem med Skøderne¹⁾, viser det sig, at det ældste Skødebrev, der kendes, er udstedt 22. Maj 1650 til Feltbygmester Christian Friis til Lyngbygaard, og det yngste udstedt til Borgeren Jacob v. Hamb den 1. Juni 1651. Efter dette skulde i al Fald det paagældende Kort være yngre end denne Dato, men næppe meget yngre, da ingen af de følgende Indehavere af Skødebrevene er anførte. Man fejler næppe ved at fastslaa, at dette Udstykningskort — og dermed sikkert samtlige andre Kort — er blevene til i *Sommeren 1651*.

Majestæten er følgelig Kong Frederik III.

Originalkortet, der har ligget til Grund for disse 4 Kortarbejder, lader sig sikkert paavise — om end kun theoretisk; thi Kortet selv synes ganske forsvunden — det har i al Fald ikke hidtil ladet sig opspore! I den højst bemærkelsesværdige Kundgørelse, hvori Kong Frederik III 26. Marts 1650 bekendtgør, at Folk skal have Godtgørelse for Jorder, der udlægges til Byens Udvidelse og Befæstning, nævner han, at der for den nye By — »dens Anlæg og Uddelelse« — foreligger et Kort, af ham selv allernaadigst underskrevet²⁾. I dette af Kongen approberede Kort har man utvivlsomt Originalen til de ovennævnte 4 Kopier og Oprindelsen til deres Fremkomst maa atter staa i Forbindelse med en i Aarets Begyndelse,

¹⁾ K. D. III.

²⁾ S. St. III N. 484.

11. Januar, af Kongen til Axel Urup udstedt Befaling om Udstykning af Gader i den nye By. Det paabydes ham her udtrykkelig, at han »paa Foraaret straks skal lade begynde med Pladserne at udstikke og Gaderne, saa vidt ske kan, at fremføre«¹⁾. Det af Kongen approberede Kort maa have foreligget allerede paa dette Tidspunkt — altsaa de første Januardage 1650. Men i Virkeligheden er ingen Tvivl mulig. *Det Originalkort, der her er Tale om, er bleven forelagt Kongen og approberet af ham allerede 1649 og er identisk med den Plan af 1649, Erik Dahlberg omtaler.* Hermed turde det endelige Bevis være ført for, at Axel Urups Plan af nævnte Aar, omfattende Forslag saavel til Bebyggelse af nye Kvarterer som til Stadens Fortification, virkelig har været approberet af Kong Frederik III — og ikke blot forelagt ham. Som Forarbejder til den endelige Plan er det blyantegnede Udkast at opfatte — og vel ogsaa det pennetegenede Kort over Ny-København.

Af Sammenhængen er det atter klart, at Ophavsmanden til Originalkortets Bebyggelsesplan for Ny-København ikke kan være nogen anden end selve *Axel Urup*, Hovedmanden for de samtidige Befæstningsarbejder.

Man kunde nu tænke sig, at Kopierne var udgaaede fra Axel Urups Tegnester, men dette er næppe rimeligt. Da Bortskødningen af Grunde langs de nye Gader og Pladser for Alvor begyndte, forstod Kongen meget vel, at her krævedes et stort Arbejde, ikke alene med Udmaaling af Grundene, men tillige med Gennemførelse af nødvendige Byggevedtægter. Han udnævnte derfor en Mand til at have »Opsyn og Tilsyn her i København«. Det er faktisk Embedet som Københavns Stadskonduktør, der oprettes — og vel at mærke som kongeligt Embede. Stadskonduktøren skulde da tage Vare saavel paa den nye som den gamle By. Til at beklæde Embedet udnæv-

¹⁾ K. D. V. Nr. 750.

tes Ingeniør *Oluf Steenwinkel*, hvis Bestalling er udstedt 27. Maj 1651¹⁾). Det siges her, at han skal gaa frem efter det Kort, han »haver paa bemeldte Københavns Bys Gader og Pladser« — mulig Kortet af 1649. Men at han har udarbejdet Specialkort, særlig over den nye Bydel, er højst rimeligt, og saaledes er det da naturligt at tænke sig, at de 4 Kort over Ny-København, hvoraf i alt Fald det ene er yngre end 1. Juni 1651 er bleven til paa Stads-konduktørens Tegnestue; hvorvidt de ogsaa er tegnede af ham, maa foreløbig staa hen. Han mistede meget snart — allerede 1652 — sit Embede, og en anden blev indsat i hans Sted.

Den stærke Udstykning af Karréerne indenfor Helsingørporten stempler Kortet over dette Omraade af Ny-København som en Del yngre. Men ogsaa det maa vel hidrøre fra samme offentlige Kontor.

Som et Hovedresultat kan da fastslaaes, at det er Axel Urup, der samtidig med at han arbejdede paa Befæstningen og i Forbindelse med denne — paa Kongens Bud — har udarbejdet Bebyggelsesplanen for Ny-København. Blev den end senere delvis forladt, er det dog ham, der har trukket Hovedlinierne op for den vorde Bydel, og den Ramme for Bebyggelsen, han lagde, blev lagt saa fast, at senere Tider — trods de store Ændringer i det Enkelte — ikke har kunnet komme bort fra den. Han har dermed indskrevet sit Navn med Ære som en af Københavns store Byplanlæggere. At en Fortificationsofficer tillige gav sig af med at anlægge Byer, er ganske i Tidens Aand. Det var saa at sige noget, Bestillingen førte med sig — herhjemme som i Udlandet. Datidens Militæringenierer kunde have mer eller mindre kunstnerisk Evne og adskillige af dem har haft den i høj Grad. Axel Urup var aabenbart som Byplanlægger

¹⁾ K. D. III Nr. 592.

en nøgtern, praktisk Natur, hvis Sans for den monumentale Udformning af et Bylegeme ikke var stærkt udviklet — hans Arbejde med Ny-København viser det! Men han forstod at gøre den nye Bydel til det, den først og fremmest skulde være — og hvad vel ogsaa var ham paalagt af hans kongelige Bygherre — en Havne- og Handelsby. Hans Ungdoms Ophold i Italien har ikke sat sig Spor; men desto mere hans Tjenestear i Holland.

Allerede er nævnt, at Planen af 1649 krævede en Regulering af Nyboderpartiet — foruden af Rosenborg Have.

Hvad *Nyboder* angaar, supplerer et *Opmaalingskort med projekterede Arbejder* i Det Kgl. Bibliotek Kortarbejderne fra 1650'erne — eller rettere Planen af 1649 (Ktvk. XX, 1). Efter disse skulde Nyboder spændes ind i et regelret kvadratisk Kvarter. Dette vilde medføre, at Skraagaden til Kastellet maatte falde bort — vestlige og østlige Karrégrupper rettes af. Det gengivne Kortarbejde viser, hvorledes dette var tænkt for den østlige Gruppes Vedkommende, idet nuværende St. Kongensgade er vist ført igennem, saa der baade Nord og Syd for Tværkanalen opstod regulære Karréer. Ejendommeligt ved dette Kort er ogsaa — som alt nævnt — at Tværkanalen her er ført helt ind til Borgergade, med en Bro ved St. Kongensgade. Den egentlige Hensigt med dette Kortarbejde har været at vise, hvorledes hele Nyboder kunde bygges om — et Forslag til en anden Form for Rækkehusbebyggelsen, der i og for sig ikke er uden Interesse. Forfatteren vil — i Følge en tysk Paaskrift — vise, hvorledes der kan opføres nok en Gang saa mange »Boder« paa Arealet, uden at det behøver at gaa for meget ud over Gadebredden. Men det kræver, at de smaa Kaalhaver mellem Boderne blev til Smaagaarde. Kaalhaver blev i Stedet anvist »udenfor Fæstningen«. Det er Kolonihave-

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371, c. Fol.

systemet, som det forøvrigt genfindes i Frederik III's Plan for Fredericia.

Helt let at forklare dette paa sin Vis saa interessante Korts Tilblivelseshistorie er det ikke. Jeg er dog tilbøjelig til at mene, at det — og et tilsvarende Arbejde — er tegnet i 1650'erne. Med Kort fra dette Tiaar samstemmer det paa et saa vigtigt Punkt som Nyboders Tilpasning til Planen af 1649. Det stammer endelig fra den Tid, da Kanalmotivet spiller en stor Rolle og man gerne saa Kanaler ført ind i Bylegemet, hvor der overhovedet var en Mulighed for at faa dem anbragt¹⁾. Længen af Nyboder Øst for St. Kongensgade tilskødes A. U. Pentz 12. Januar 1656. Kortet synes herefter at kunne sættes til ca. 1656²⁾.

Et tilsvarende Reguleringsarbejde krævede *Rosenborg Have*, hvis Form og Inddeling er vel kendt fra Otto Heyders *Opmaalingskort* af 1649 i Det Kgl. Bibliothek. (Ktvk. XV)³⁾. Det er saa heldigt, at der i Det Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling forefindes *tre Opmaalingskort med Projekter* til en Indpasning af Haven i de nye Omgivelser — alle hver paa sin Vis af stor Interesse!

Kortet med Projekt til en Indhegning af Haven med Vold og Grav (Ktvk. XVI, 1) svarer i det store og hele til Stikket hos Pufendorf med Planen af 1649, og maa formodes at være udført ved denne Tid. Kortet med det overraskende Forslag til Gadenæt henover Havearealet, hvor Gothersgade er lagt sydligere end den endelig fastlagte (Ktvk. XVI, 2), maa i Tid formodes at ligge mellem det førstnævnte Kort og det sidste i Rækken (Ktvk. XVI, 3), der kan tidsfæstes til 1651. Reguleringen af *Rosenborg Have* svarer her til den virkelige gennemførte Plan,

¹⁾ H. D. Lind har i *Medd. om København 2. R. I* p. 358, løselig fremsat den Tanke, at de først skal stamme fra Slutn. af 17. Aarh.

²⁾ Velvilligt meddelt af Oberst H. U. Ramsing.

³⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

kun er Gothersgades vestligste Løb endnu ikke rettet ud. Det skete først 1651, da der tales om »den ny udstukne Kongensgade« (d. v. s. Gothersgade). Havens Østgrænse var afrettet allerede 1650¹⁾.

De tre Reguleringskort er følgelig at betragte som *Forarbejder til Gennemførelsen af Gadeanlægene i Ny-København fra Aarene 1649—50*²⁾.

Der findes i Det store Kgl. Bibliothek et Kort, der staar i en vis Forbindelse med de 4 ovenfor omtalte fra Stads-konduktørens Kontor hidrørende Kort. Det viser — paa samme Blad — *Udstykningen af Havepladser udenfor henholdsvis Øster- og Vesterport: Gartenplätze zwischen Helsingørs Porte und Wartou und Gartenplätze vor der Wester Porte* (Ktvk. XXI)³⁾.

Da det begyndte at blive til Alvor med den nye Bydel i Christian IV's sidste Aar og betydelige Arealer maatte indtages til de store Jordværker, begyndte man i Terrainet ned mod Søerne at udlægge Grunde som Erstatning til Folk, hvis Ejendomme havde maattet inddrages til Befæstningen. Tidligst paaviselig er en Grund, skødet den rige Borger Rasmus Jensen Hellekande, allerede 1646 († 1648)⁴⁾, men det var dog først fra Foraaret 1650 Udstykningen tog Fart for Alvor — netop samtidig med at Grundene indenfor den ny Bys Volde bortskødedes i saa stort Tal og i hastigt Tempo.

Det omtalte Kort viser dels en større Udstykning udenfor Østerport mellem Befæstningen, Sortedamssøen, Ny-Vartov og Befæstningslinien — Retrenchementet — mel-

¹⁾ K. D. III, Nr. 580, 757, 558. Jeg skylder Oberst H. U. Ramsing Tak for Oplysninger angaaende disse tre Kortarbejder og deres Datering.

²⁾ Til sidstnævnte Kort slutter sig ret nøje to andre, dilettantiske Arbejder i Det Kgl. Bibl.s Kort- og Billedsamling.

³⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c Fol.

⁴⁾ O. Nielsen: Kbhvns. Hist. IV, 129, 345. Jfr. K. D. IV Nr. 909.

lem Vartov og Kastellet og dels en mindre — i Hjørnet mellem Ladegaarden og Retrenchementet — herfra og ud mod Kalvebodstrand. Terrainet umiddelbart udenfor Kastellet og Byens Befæstning var holdt helt frit. Begge udstykkede Omraader er behandlede efter det strænge Skakbrætsystem som Veje, »Gader«, i Nord—Syd og Vest—Øst. Gadebredden er normalt ca. 20 Al. = 10,5 m. Skakbrætsystemet medfører, at Karréerne ud mod Retrenchementerne faar en uregelret Form. Karréernes Bredde ud for Østerport er normalt ca. 220 Al. = 115 m; Længden varierer. Ud for Vesterport er Karréerne noget smallere.

Langt de fleste af Grundene har Ejernavne paaskrevne og takket være disse Ejernavne er det bl. a. muligt at paavise Navne ogsaa paa Gaderne, da Skøderne paa en stor Del af Grundene kendes¹⁾. I Udstykningsomraadet udenfor Østerport hed den lange Gade mellem Søen og Stranden Strandgade, den kortere Søgade; af Tværgaderne fra Stranden, d. v. s. Retrenchementet ind mod søen, kendes Navnet paa den første ikke. De følgende var Skaanegade, Palmaillegade, Sjællandsgade, Helsingørgade (gennem Ny-Vartov) og Jyllandsgade; de to sidstes Navne kendes ikke, men er mulig de lejlighedsvis nævnte Bornholms- og Vendsysselsgade. Særlig interessant er den 70 Alen = 36 m brede Palmaillegade, beregnet paa det i Datiden saa stærkt yndede Paille-maille Spil. I Udstykningsomraadet udenfor Vesterport hed de to Øst—Vest gaaende Gader Beltgade og Roskildegade; Tværgadens Navn var Amagergade. Ogsaa her lader Gadenavnene sig bestemme efter de kendte Skødebreve.

Yngste Skødebrev, der kan paavises, er udstedt 20. August 1656 til Stykhauptmand Andreas Wilcken og Arvinger paa en Grund i den ny afstukne Beltgade udenfor Vesterport. Paa selve Udstykningskortet kaldes han

¹⁾ K. D. III, 331 ff.

imidlertid Obl., d. v. s. Oberstløjtnant Wilcke(n). Denne højere Charge fik han imidlertid først Aaret efter¹⁾. Kortet kan følgelig tidligst være tegnet 1657. Paa den anden Side maa det være ældre end Belejringsens Paa-begyndelse og være bleven til i Tiden 1657—58²⁾.

Interessen ved dette Kort knytter sig først og fremmest til den Kendsgerning, at det ikke blot viser, hvorledes Anlæggelsen af Ny-København medførte Anlæggelsen af to planmæssigt udarbejdede Haveforstæder, men tillige — og navnlig — hvorledes de blev udformet.

Gennemgaar man de ovenfor omtalte Skødebreve, faar man et godt Indblik i Situationen. Udstykningen af Havegrunde finder Sted som Følge af Byens Udvidelse og de store Arbejder med Befæstningen — »formedelst Byens Fæstning og nu foretagen Fortification«. De Folk, der vides at have faaet Grunde udlagte i de nye Haveforstæder, havde tidligere haft Havegrunde tæt udenfor den gamle Befæstnings Volde og Grave, men havde maattet vige af Hensyn til det frie Skudfelt. Det var forøvrigt ogsaa Meningen, at de, der mistede deres gamle Grunde i den nye Bydel, skulde have Erstatning enten i denne eller udenfor Byen, hvor de nye Haver skulde anlægges, eller begge Steder. »Enhver skal nyde, inden eller uden Byen saa meget af sine Havepladser, som han i Byen med forsvarlig Købstadbygning og uden Byen med Haver inden Aar og Dag indplanker«, hedder det i Forordningen af 26. Marts 1650. Det er sikkert i det store og hele saadanne Parcelejere i de nye Forstæder, der hentydes til, naar det ikke i Skødebrevet udtrykkelig er angivet, at det ikke er ved de nye Fortifikationsarbejder, de har mistet deres Havegrunde.

Af Skødebrevene fremgaar, at de Grunde, der udstyk-

¹⁾ K. D. III Nr. 740 — Hirsch: Anf. V.

²⁾ Alle Navne paa Grundejere synes skrevne med samme Haand og samtidig.

kes udenfor Portene, er Havegrunde, men hyppigst Have- og Byggegrunde. Dette vil atter sige, at der ikke her saa meget er Tale om en Art Kolonihaveanlæg, men om Haveboligforstæder. Som saadanne er de af Frederik III anlagte, planmæssigt udførte Vester- og Østerbro tænkte og deres almindelige Karakter er fornøjeligt givet ved Udlæggelse af Boldspilbanen.

Allerede i Foraaret 1650 er der Tale om, at nye Haver skal anlægges udenfor Byen¹⁾, og senest i Sommeren næste Aar har man taget fat paa at udstykke Veje og Gader, thi 6. Juni siges Helsingørgaden at være »ny afstukken«²⁾. Den, der — paa Kongens Initiativ — først har udarbejdet Planerne for de to Haveboligforstæder udenfor Østerport, maa have været Axel Urup; det er saa meget rimeligere, som disse Forstæder tydeligt er lagt i Terrainet med Henblik paa Byens Hovedbefæstning. Axel Urup var vel ogsaa den nærmeste til dette Arbejde. Det var ogsaa ham, Kongen henvendte sig til i Anledning af Udstykning af Grundene udenfor Vesterport. Den 28. Marts 1650 bød Frederik III ham udvise Grunde paa Ladegaardens Marker, »hvor det bekvemligst og mindst til Skade ske kan«³⁾.

Foreliggende Kort kan kun være en ret sen Kopi efter et Originalkort. Det giver sig da ogsaa ved sin løse, skitsemæssige Behandling til Kende som saadan og stammer antagelig fra Stadskonduktørens Tegnestue. Det er udført og paaskrevet med samme Haand som Kortet over Udstykningerne indenfor Helsingørporten.

Overmaade interessant er det, at Kortets Bebyggelsesplan for Forstæderne nøje stemmer overens med, hvad Planen af 1649 viste. Ikke mindre interessant er, at Axel Urups Navn ogsaa er knyttet til Udformningen af disse

¹⁾ K. D. III N. 484.

²⁾ K. D. III N. 600.

³⁾ Lassen: Anf. V. Nr. 91.

Forstæder. Det turde dermed være fuldgyldigt bevist, at den af Erik Dahlberg tegnede, i Pufendorfs Værk gengivne *Plan af 1649* med Forslag til nye Kvarterer indenfor Voldene, en ny Befæstning og nyindrettede Forstæder, helt og holdent har været udarbejdet af Axel Urup, af ham er forelagt Kong Frederik III og har faaet hans allerhøjeste Approbation.

Spørger man nu — som da Talen var om Byens Befæstning — hvad der i Løbet af 1650'erne blev virkeliggjort af de skønne, forhaabningsfulde Planer af 1649 om nye Kvarterer saavel inden- som udenfor Voldene, da bliver Svaret ogsaa her kun lidet opmuntrende.

Svaret gives — omend med utydelig Tale — af et kobberstukket Kort i Resens Atlas af 1677, der foregiver at forestille *København, som det var i 1659*, og maa antages at stamme fra J. Husmans Haand.

I Modsætning til det tidligere omtalte Resenske Kort over København, som det var i Christian IV's første Aar, gør dette ofte benyttede og vel kendte Kortarbejde, der jo unægtelig ogsaa ligger nærmere ved Udgivelsestiden, et noget mere paalideligt Indtryk. Spørgsmaalet er imidlertid: i hvilken Grad kan man regne med det som troværdigt?

Det bærer følgende ikke uinteressante Paaskrift: *Kiöbenhaffn Hafnia 1659* af K. Christian meget forbedret med Ny-Kiöbenhaffen, Castellet, Ny Kongens Boder, Rosenborg, Vartou, Rauffensborg, Ladegaarden, Trefoldigheds Kirche, Runde St. Anna Kirche, Toldbod, Blockhus til Stadens beskiermelse oc Christianshaffn.

Som det tidligere omtalte Stik gengiver ogsaa dette den nærmere Omegn med Søerne og Sundbyerne. Fremstillingsmaaden er den samme — egentlig kun Gadenæt er tegnet kortmæssigt, alt det øvrige, lige til Befæst-

ningsanlæg og Skibe, er fremstillet perspektivisk. Ogsaa dette Kort har kun faa paaskrevne Betegnelser, bl. a. den rammende rigtige Paaskrift ved Indsejlingen ved St. Anna Bro: »Her Maae alle Schibe igiennem« — men desto flere Oplysninger om talbetegnede Lokaliteter. Blandt disse er der Grund til at nævne: Gamle Volle, Toldboden, Bomme, Kongens Ny Boder. Udenfor den ny Østerport: Werner Klovmands Have, Landevey til Frederichsborg, Veje (!) til Helsingør, Vartou, Raffensburg sive Høylærdes Skantze, Ladegaard.

Det hele Arbejde er meget summarisk og kan ikke gøre Fordring paa at være fuldt korrekt i Helhed og Enkeltheder, for de sidstes Vedkommende navnlig ikke de perspektivisk tegnede Dele. Men groft taget er det paalideligt nok, forsaavidt det, der er angivet med Talbetegnelser, ogsaa vides at have været der det Aar, Kortet siges at gengive Københavns almindelige Tilstand. Men hvad visse Enkeltheder angaar, særlig af fortifikatorisk Art, staar man noget tvivlende — saaledes med Hensyn til den Antydning — ved stiplede Linier — af Fæstningsværker til begge Sider for Christianshavn, samt Formen paa Kassellets Havn. Endelig er, som det senere vil blive paavist, en Stump Vold med Grav for a n Vester-vold, d. v. s. Forstærkninger fra Belejringstiden, urigtigt angivet.

Uden Interesse er dette Kort ikke, selvom det i høj Grad bærer Præg af at være tegnet saa temmelig paa fri Haand. Senere vil blive vist, at Husmans Fremstilling af København er taget fra et hollandsk Flyveblad, stukket af Hugo Allert. Hvem der har tegnet dette, vides ikke.

Mest paafaldende er, at Ny-København her træder frem kun med Nyboder og uden Antydning af nogensomhelst Bebyggelse i Overensstemmelse med den omhyggeligt udarbejdede Plan for den nye Bydel, alt fra 1649. Der

er imidlertid Grund til at tro, at Kortet *i alt væsentligt gengiver »Nye Kiöbenhaffn«* rigtigt, saaledes som det faktisk endnu henlæa sidst i 1650'erne. De regulært udformede, 1649 planlagte Haveboligforstæder er end ikke antydet. Hvad her var bygget, var jo gaaet op i Luer umiddelbart før Belejringen. Paa Kortet ser man kun uregelmæssigt bebyggede Forstæder udenfor Nørre- og Vesterport. Ogsaa paa dette Punkt er der da Rimelighed for, at Resens Kort *gengiver Virkeligheden udenfor Portene, som den var sidst i 1650'erne før Belejringen.*

Al Dilettanteri og Flygtighed til Trods, viser dette Kort os da det forbavsende Resultat, at man med de store Bybygningsarbejder, omfattende Ny København, der var planlagte 1649, ikke kan være naaet ret langt fremad i Løbet af den følgende halve Snes Aar. Man faar en pinlig Fornemmelse af, at det meste Arbejde, der var gjort, ikke var naaet stort ud over Afstikning af Gader!

Sammenholder man dette med det kun lidet mere opmuntrende Arbejde med Fæstningsværkerne siden 1649, forfærdes man!

Saa sløj og slap var altsaa Administrationen i Adelsvældens sidste Dage, at Konge, Rigsraad og Magistrat i et saa langt Aaremaal som 8—9 Aar ikke var i Stand til at gennemføre disse, som det skulde synes, dog ikke uoverkommelige Foretagender. Det var let nok at skabe det Hele paa Papiret og udstede Skødebreve i Flæng til Højre og Venstre, men skulde Tingene gennemføres i Virkeligheden, savnede man — langt mere end økonomiske Midler — Magtmidler.

Særlig hvad Gennemførelsen af Bebyggelsesplanen angaar, ved man af talrige skriftlige Vidnesbyrd, at Københavns Befolkning ydede en forstokket passiv Modstand, som Myndighederne — og Kongen selv — stod

magtesløse overfor. Et enkelt skal anføres her, og det understreger det Resenske Korts Tale. I Axel Urups efterladte Papirer fandtes i sin Tid Concept til en kgl. Forordning, skrevet 1653¹⁾). Kongen beklager sig bittert over, at hans Befalinger fra for 3 Aar siden ikke er sket Fyldest. Alt er idel Forvirring. Mange har direkte sat sig imod Forordningens Bestemmelser; nogle har ikke villet mageskifte eller tage mod Vederlag, andre har vel gjort det, men udnyttet det til egen Behagelighed og Fordel eller solgt det Vederlagte for rede Penge — og dog ikke gjort deres forrige Pladser ryddelige. Men nu har Kongen ogsaa tabt Taalmodigheden og byder og befaler, »at alle og enhver, som for langsommelig Tid af Ingeniørerne er ansagte, eller endnu ansiges kunne, hvor Fortifikation eller Byens Gader, Pladser og Stræder skulle gaa, samme Pladser at gøre ryddelige uden noget videre Ophold«. Krigen kan komme naarsomhelst. »Thi det er alle vitterligt for Øjne, hvor farlige Tider vi henlever«. Derfor maa alle ogsaa tage Skade for Hjemgæld, hvis de ikke retter sig efter Befalingerne.

Endnu saa sent som 1656 fører Frederik III en fortvivlet Kamp for at faa Borgmestre og Raad til at tvinge de nye Grundejere til at gøre deres Skyldighed og udnytte deres Grunde²⁾).

Man faar et trist Indtryk af Opløsning i alle autoritære Forhold. Næppe havde Enevælden holdt sit Indtog, før Piben fik en anden Lyd!

V. BELEJRINGEN 1658—59 OG STORMEN DEN 11. FEBRUAR 1659.

At en saa dramatisk Begivenhed som Københavns Belejring med det paafølgende Stormangreb maatte sætte

¹⁾ L. Høiberg: Danmarks Riges Historie. III, p. 157.

²⁾ K. L. D. V. Nr. 890.

sig Spor i Koretegning, er kun at vente, og det er da ogsaa et ganske betydeligt Antal Kortarbejder, dels danske og dels udenlandske, der beskæftiger sig med dette militært og politisk lige betydningsfulde Afsnit af det dansk-svenske Mellemværende i Datiden. At mange af disse Kort har Betydning ved at vise Tidens Belejrings- og Storm-metoder i Almindelighed og de mod København den-gang anvendte i Særdeleshed, turde være uomtvisteligt. Det er dog ikke Hensigten her at komme ind paa disse specielle Forhold, der maa belyses af en i Sligt kyndig Fagmand.

Formaalene med disse Kort var dels at oplyse det rent militære i Situationen, dels at vejlede historisk; til sidste Gruppe maa ogsaa regnes de ikke faa kobberstukne Kort, der skildrer dels Belejringen og dels selve Stormen, Natten til den 11. Februar 1659, og af hvilke adskillige havde til Hensigt, i Tilslutning til en kortere eller længere Tekst, at oplyse saavel den danske Nation som det interesserede Europa om, hvad der gik for sig — eller rettere var gaaet for sig. De fleste af denne Art Kort er den sædvanlige kuriøse Blanding af virkelige Kort og perspektiviske Gengivelser.

Dertil kommer rene, billedmæssige Fremstillinger. Det er aabenbart en saadan, Frederik III tænkte sig udført og bragt i Handelen, da den værste Fare var overstaaet — i Lighed med, hvad andre store Potentater plejede at gøre efter heldigt overstandne militære Begivenheder. Da Carl Gustav havde trukket sig tilbage til Lejren ved Brønshøj, gav Frederik III den 4. November 1658 Ingeniør Gotfred Hofmann Eneret til at stikke i Kobber og sælge: »Københavns Stads Afridsning og dets Belejring af Kongen af Sverrige, saadan som den forefandtes, der hans Armè derfra opbrød«¹⁾. Er det denne »Afrids-

¹⁾ K. D. III Nr. 706.

ning«, der er stukket i Kobber af A. Haelweg i to Blade og giver en overmaade klar, øjensynlig af en Fagmand tegnet Fremstilling af Belejringen med dens Fæstningsværker og Troppebevægelser, af Staden selv med dens »forpalsaderede« Volde og bag dem Byens Tage, Taarne og Spir? At dette Dobbeltblad betegnes som udgivet: cum privilegio, taler i alt Fald ikke imod Gotfred Hofmann som Stikkets egentlige Ophavsmand¹⁾.

Denne vistnok eneste paaviselige billedmæssige Gengivelse fra dansk Side af den mindeværdige Belejring har sit svenske Sidemodstykke i et Stik i Pufendorffs Res a Carolo Gustavo gestæ, Tavle 86 betitlet: Typus Haffniæ . . . ut et obsidii, quo a S. R. Maj. Sueciæ Anno 1658 premebatur og tegnet af Eric Dahlberg efter nøjagtig Øjesyn (acurate obseruauit et deline.). Det er i tre Blade og stukket i Kobber af I. le Pautre.

Hvor interessant det end kunde være at gaa nærmere ind paa en sammenlignende historisk og kunstnerisk Vurdering af disse to store, hver paa sin Vis ypperlige Arbejder i Tidens Manér, er dette dog en Opgave, der hører hjemme i helt anden Sammenhæng.

Ved en kritisk Gennemgang af det Kortmateriale, der i denne Forbindelse kommer i Betragtning, vil det være rigtigst at skelne mellem Belejrings- og Stormkort.

1. BELEJRINGSKORT.

Problemet er her i første Linie, hvorledes disse Kort fremstiller Københavns Befæstnings Tilstand under Belejringen og her først og fremmest den kun lidet tidsvarende *Vestervolds fortifikatoriske Forstærkning*. Det er bemærkelsesværdigt, at Dahlbergs Spionkort af August 1658 ikke viser Antydninger af Forstærkninger her. Ef-

¹⁾ Eksemplarer findes i Kobberstiksamlingen og i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade).

ter Kortmaterialet at dømme maa følgelig disse Udenværker først være kommen til efter at Svenskerne havde paabegyndt Belejringen! De skriftlige Kilders Uklarhed paa dette Punkt giver da Kortenes Tale forøget Vægt!

Et klart og godt farvelagt Kort over København og nærmere Omegn, med en Fremstilling af Belejringen, findes paa Det Kgl. Bibliothek. Det er sikkert, hvad selve Korttegningen angaar, *Kopi af et Opmaalingskort med projekterede Arbejder* (Ktvk. XXIII)¹⁾. Projekteringen gælder her Gadenættet for de nye Bydele, og man lægger Mærke til, at den gamle Østervold er ganske udeladt, saa Gadenættet i den gamle By og i Ny København glider sammen. Befæstningen er i alt væsentligt den samme, som er vist paa Kortet med Planen af 1649. Nogle Ændringer er der dog: Ravelinen ud for Østerport mangler; til Gengæld er angivet et ravelinagtigt Forværk udfor Jermers Bastion, en Ravelin mellem Jermers Bastion og Vesterports Bastion, tilsvarende Værker ved Vesterport og udfor Halvbastionen ved Kalvebodstrand med et mindre Værk tæt udenfor, ud mod Stranden.

Man har sikkert Lov til i dette Korts Fremstilling at se Vestervolds Tilstand, som den virkelig var i Belejrings-tiden, med de Forstærkninger, dette forældede Voldstykke havde faaet for bedre at kunne modstaa Angreb. Kortet giver en levende Fremstilling af Artillerikampen. Fæstningsværkernes Batterier med Kanonstillinger er indtegnet, nogle af Kanonerne er i fuld Virksomhed. Ogsaa Fjendens Kanoner tordner fra de Udenværker udenfor Vesterport, der fra Forsvarsværker er vendt om til Angrebsværker, og der er gjort Rede for Svenskernes Løbegrave i den afbrændte Vesterports Forstad.

Baade gamle og nye Bydeles Gadenæt er omhyggeligt

¹⁾ Ny Kgl. Smlgr. 372 d. Fol.

behandlede. Der er imidlertid ved Gadenættet den Ejenommelighed, at Midtgaden Nord for det senere Kongens Nytorv mellem nuværende St. Kongensgade og Bredgade er bortfalden.

Kortteknik og Farver stemmer mærkeligt overens med et af Ingeniør Christoffer Heer udarbejdet Kort, der findes i hans smukke Værk over Danmarks og Norges Fæstninger, fra ca. 1660, nu i Det Kgl. Bibliothek¹⁾.

Tilliden til dette Korts Fremstilling af Forstærkningsarbejderne i Forbindelse med den gamle, umoderne Vestervold styrkes betydeligt af den Kendsgerning, at et andet haandtegnet Kort, øjensynlig en Original og udført af en anden Haand, gengiver disse fortifikatoriske Anlæg paa nøjagtig samme Maade. Det paagældende Arbejde er et Detajlkort af Belejringen, nu i Det Kgl. Bibliothek (Ktvk. XXIV)²⁾. Det viser kun *Vestervold og Partiet* ud derfor med de svenske Belejringsarbejder med Artillerikamp. Det svenske Løbegravssystem er dog ikke her vist fuldt ud saa udførligt som paa det foran nævnte Kort. Udenfor Forværkerne er Benævnelser paa Troppeafdelinger og desuden en Del Chefsnavne paaskrevne.

Meget nær til det førstnævnte Korts Fremstilling slutter sig et *originalt Opmaalingskort* i Krigsarkivet i Stockholm, der imidlertid medtager en betydelig Del af Byens Omegn, med Brønshøj, Valby og Sundbyerne. I Carl Gustavs Lejr i Brønshøj er Troppeafdelingernes Anbringelse tilligemed Befalingsmændenes Navne omhyggeligt angivne, ligeledes hvor »Kongens Kvarter« og de forskellige Afdelinger i Terrainet ind mod Byen har været anbragt, tilligemed Navne paa Cheferne. Alle Belejrings-

¹⁾ Tabellæ ichonographicæ. — Han blev senere kurfyrstelig sachsisk Ingeniør-Hauptmann og udgav som saadan 1693 et Værk om Fortification: Speculum artis muniendi. Det findes i Det Kgl. Bibliothek.

²⁾ Ny Kgl. Smlgr. 371 c. Fol.

værker — med Skandser, Batterier etc. — er der gjort Rede for, støttet af bogstavbetegnede Oplysninger — alt paa Fransk. Dette Kort har særlig Betydning ved sin vidtløftige Fremstilling af Svenskernes Belejringsværker udfør Vestervold, der sikkert giver et nok saa paalideligt Billede af deres Beliggenhed og Teknik som tilsvarende danske Kort. Dets Gengivelse af de danske Forsvarsværker udfør Vestervold bekræfter de danske Tegneres; Vejnættet er dog ikke gengivet med synderlig Nøjagtighed, og en saa vigtig Færdselslinie som Nørre Landevej mangler. Carl Gustavs befæstede Lejr ved Brønshøj er ikke gengivet i rette Maalestok, men er svulmet op til 3—4 Gange sin virkelige Størrelse, saaledes at den tilsyneladende fylder mere end hele Byen København. Alt i alt kan det siges, at Kortets Oplysninger i og for sig er meget gode, men dets Detailler og Maal yderlig unøjagtige.

De hidtil behandlede haandtegnede Kort viser en paa-faldende Eenstemmighed om, hvorledes Vestervoldpartiet var udbygget under Belejringen. Der har imidlertid i Rigsarkivet været et Kort, kendt fra en Kopi af 1861 i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling. Det viser København og nærmere Omegn fra Belejringens Tid. Som Forværkerne og Kastellet er fremstillet her, stemmer de med Virkeligheden, saaledes som denne kendes andetsteds fra. Men det er urigtigt, at Nørre- og Vestervold viser ganske samme bastionære System som den under Axel Urups Ledelse opførte Østervold. Ej heller Raveliner og andre Forstærkninger foran Vestervold svarer til Fremstillinger paa tidligere Kort, og forudsat Kopien er en korrekt Gengivelse efter Originalen, kan denne ikke gøre Krav paa fuld Paalidelighed. Den er præget af for megen Vilkaarlighed og bør ikke staa til troende.

Som alt tidligere antydet, findes der, foruden de — ret faa — haandtegnede Kortarbejder med Fremstilling af

Belejringen, tillige en Del kobberstukne Kort. Ogsaa de maa drages med ind i Undersøgelsen. Ogsaa deres Tale maa høres. Her skal tillige, saavidt gørligt, søges paa-vist de kobberstukne Korts Forhold indbyrdes og til de haandtegnede.

Af særlig Vægt er et *Flyvebladsstik* med en tysk Tekst, der meget vidtløftigt skildrer Begivenheden helt til Svenskerne i Oktober opgiver den egentlige Belejring. Flyvebladet maa være bleven til i *Efteraaret 1658*. Dette Kort, der medtager en betydelig Del af Omegnen — næsten hele Amager og Sjælland til Emdrup og Valby — giver klar og paalidelig Forestilling om Hovedstaden og Befæstningen, med Belejningsarbejder og svenske Tropeopstillinger. Flyvebladet, der findes i Det Kgl. Bibliotek (Hist. Blade), har Titlen: *Facies Hafniæ Danor. Regiæ a Rege Suedorum obsessæ. Abbildung der Stadt Copenhafen wie sie vom König von Sweden belagert gewesen Anno Christi 1658.*

Ogsaa *Kortene i Pufendorfs Værk* maa komme i Betragtning. Dette Pragtværk blev udgivet 1696 med Plancher, stukne efter Tegninger af Erik Dahlberg, udførte af ham i Løbet af 1660'erne og vistnok færdigbehandlede fra de paagældende franske Gravørers Side ca. 1674¹⁾. Talen er her om to kortmæssige Fremstillinger. Langt det vigtigste er det tidligere (S. 191) omtalte Kort, Tavle 88, over København og nærmere Omegn under Belejringen — med Angrebsværker, Artillerikamp og Flaadefdelinger indtegnet. Kortets fulde Betegnelse er: *Delineatio geometrica urbis Haffniæ Daniæ regum sedes, ut et munitionum nuper exstructarum, castellæ quoq. et suburbiorum, uti erant, cum a Ser. rege Sueciæ ab 11. Augusti A. 1658 Usq. in 29. Oktob. ejusdem anni obsiderentur et uti ampliari debuerant secundum architypum Ser. Regi Daniæ Ao. 1649 exhibitum.* — Geometrisk

¹⁾ Ericsson och Vennberg: Erik Dahlberg 1925 p. 115.

Afrids af Staden København, Danmarks Kongers Residensstad, saavel som af de nylig opførte Befæstningsanlæg, af Kastellet og af Forstæderne, saaledes som de var, da de belejredes af Hans Højhed, Sverriges Konge, fra 11. August 1658 til 29. Oktober s. Aar, og saaledes som de skulde have været udvidede efter Projekt, forelagt (approberet) af Hs. Højhed Danmarks Konge Anno 1649. Forfatterskabet er tydeligt betegnet: *Accurante E. J. Dahlberg Locumt sup. castr. Metat.* Derefter følger Fortegnelse over forskellige Lokalteter. Ogsaa Svenskernes Belejringsværker med Soldaternes Benævnelser: *Nomina operum Sueciorum, quibus a militibus vulgo denotabantur.* Et Kortarbejde som dette, udført af en af Datidens mest fremragende Ingeniører og dygtigste Tegnere — og da navnlig et Kortarbejde, for hvilket Tegneren havde ganske særlige Forudsætninger — maatte kunne paaregne den allerstørste topografiske og historiske Interesse. Thi Dahlberg kunde støtte sig paa Selvsyn og paa egne eller Hjælperes Arbejder. At han tillige har benyttet tidligere Kortarbejder af mere eller mindre officiel Karakter, er afgjort. Selv henviser han til den af Frederik III godkendte Plan af 1649.

Sammenholdt med dette betydningsfulde Kortarbejde, træder det andet (Tavle Nr. 83) mere i Baggrunden, for saa vidt som selve København her kun er fremstillet i lille Maal, omend med stor Præcision. Som Belejringskort har det imidlertid sin Værdi ved at gengive større Dele af Københavns Omegn med den befæstede Lejr ved Brønshøj. Kortet bærer Paaskriften: *Accurata delineatio Castrorum Suecicorum ut et Hafniæ, Regni Daniæ Metropolis* — Nøjagtigt Afrids af den svenske Lejr, saavelsom af København, Danmarks Riges Hovedstad. Desuden er med Tal betegnet de forskellige Troppeafdelingers Placering: *Stationes exercitus Suedici durante obsidione* —

Den svenske Hærs Pladser under Belejringen. Dahlbergs Betydning for Forfatterskabet er udtrykt saaledes: Opera E. J. Dahlberg etc.¹⁾.

Ved begge de Dahlbergske Kort er det imidlertid paa-faldende, at Fæstningsværkerne foran Vestervold ikke er fremstillet saa udførligt som paa de haandtegnede Arbejder, idet Ravelinsystemet udfør Halvbastionen mod Kalvebodstrand mangler. Det er saa meget mere mærkeligt, som det særlig er mod dette Stykke af Københavns Volde, Stormangrebet senere rettedes. Ogsaa det lille ravelinagtige Værk udfør Jermers Bastion søger man forgæves. Med al Respekt for Dahlbergs Evner som korrekt Korttegner, maa man ikke desto mindre hævde, at Dahlbergs Kort her giver en ikke helt korrekt Fremstilling af Sagforholdet — og det saameget mere, som det, ligeledes af Dahlberg tegnede, tidligere omtalte Prospekt af Belejringen i Pufendorffs Værk i eet og alt gengiver Forsvarsværkerne som de haandtegnede Kort. Man faar Indtryk af, at Dahlberg, da han i 1660'erne tegnede de to nævnte kobberstukne Kort, er kommen for Skade i for høj Grad at støtte sig til det Materiale, han såd inde med til Belysning af Planen af 1649.

Det efter Dahlbergs Tegning udførte kobberstukne Kort over Belejringen i Pufendorfs Værk maatte for den almindelige Bevidsthed staa med videnskabelig Autoritet og fik stor Betydning ved at oplyse fjernt og nær i Udlandet om Danmarks Hovedstad, hvorledes den laa og hvordan den egentlig var.

Det blev eftertegnet, men med Bortfjærnelse af snart eet, snart andet. Saaledes blev alt vedrørende selve Belejringsituationen udeladt, som i et ofte gengivet kob-

---

¹⁾ R. P. Rasmussen: Karl Gustavs Lejr i Brønshøj: Hist. Medd. om København 2. R. I S. 242.

berstukket Kort, kun med Paaskrift »Copenhagen, i Det Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling¹⁾).

Dette Dahlbergs Kort blev faktisk — med stadig nye Forandringer fra Originalen — en Hovedkilde til Udlandets Kendskab til Staden. En Ulempe var det unægtelig, at Kortet, der jo først blev offentliggjort 1696, i Almindelighed blev opfattet som givende et fuldt korrekt Billede af København og nærmere Omegn, som den var ca. 1696. Skønt Sandheden er, at det egentlig kun passer paa København, som den var tænkt at skulle blive et halvt Aarhundrede tidligere. Hele Forholdet oplyser paa curiøs Maade om, hvor vanskeligt det var for den almindelige Mand ude i Verden i de Tider at opdrive et paalideligt Kortarbejde over en af Europas Hovedstæder. Her skal fremdrages Eksempler paa Udnyttelse af Stikket hos Pufendorf.

I Det Kgl. Bibliothek findes — foruden det allerede nævnte — følgende af *det Pufendorfske Stik afhængige Kobberer*:

1. Kort uden Aarstal, med Paaskrift Copenhague, Ville Capitale du Royaume de Dannemarq et Séjour ordinaire du Roy. Situé etc. Det har mange og rigtige paa-skrevne Betegnelser samt et Renvoy over enkelte bogstavbetegnede Lokalteter — alt i fransk Sprog. Kortet har været ført i Handelen: Chez P. Mortier, avec Privilèg.

2. I alt væsentlig ganske det samme Kort, men med Oplysningen: C. Inselin(?) sculps. og A Paris chez le Sr. Fer dans l'Isle du Palais sur le Quay de l'Orloge à la Sphere Royale. Avec privilège du Roy 1700.

3. Samme Kort 1705.

4. Et meget summarisk Kort i lille Maal — uden Angivelse af Gadenæt, betegnet: Kopenhagen med Forteg-

¹⁾ Gengivet bl. a. i Grove: *Kjøbenhavns Havn 1858—1908* p. 21.

nelse over bogstavbetegnede Lokalteter paa Hollandsk og Fransk.

Om samtlige her behandlede Belejringskort — haandtegnede som kobberstukne — gælder det, at de, som rimeligt er, for selve Bebyggelsesplanernes Vedkommende ikke giver noget væsentligt Nyt. Kun skal anføres, at alle de haandtegnede Kort i Ny København lader Gaden mellem St. Kongensgade og Bredgade bortfalde. Man tør heri se et Vidnesbyrd om, at der allerede i Løbet af 1650'erne er sket en Simplificering af Gadeplanen paa dette Punkt.

2. STORMKORT.

De haandtegnede Kort over Belejringen var kun faa. Men af haandtegnede Kort, der giver en Fremstilling af selve Stormen paa København Natten til den 11. Februar 1659, lader sig kun paavise eet eneste. Det findes i Nationalmuseets Arkiv, hvortil det 1865 er kommen fra Kobberstiksamlingen. Det er et stort Kort, farvelagt, omhyggeligt, men tørt i Tegningen, og bærer følgende danske Paaskrift: Kiøbenhaffn. hafnia den 11. februarii fra halfgang itt om Natten til om Morgenens ved 5 Slett af K. Carl Gustau bestormet. Kortet har tillige en Række bogstavbetegnede Lokalteter, foruden talrige paaskrevne Oplysninger af lokal eller militærhistorisk Betydning.

Det medtager en væsentlig Del af Amager til »Lille Magleby« og »Hollænderdorp«(?) og af Sjælland Københavns Omegn til og med Utterslev og Brønshøj, der dog begge er vist paa den forkerte Side af Nørre Landevej. Selve Staden og alle Fæstningsværker er fremstillet kortmæssigt — alt det øvrige perspektivisk, ligesaa Troppeafdelinger i Reserve, paa Marsch eller i Kamp, medførende Stormbroer og Stormstiger, Landsbyerne i Brand, Skibene i Havnen og Sundet — det hele dog ret skema-

tisk og uden Liv. Tegneren har været en habil Korttegner, men maadelig Kunstner!

Bortset fra det mer eller mindre fantasifulde militærhistoriske Indhold er Gengivelsen af selve København og dets Fæstningsværker for saa vidt ukorrekt, som Bastionerne paa Nørre- og Vestervold her har samme Omfang som paa Østervold. Ej heller Gengivelsen af Forstærkningsværkerne udfør Vestervold er helt i Overensstemmelse med Belejringskortene. Men Afvigelserne er dog ringe. I Byplanen glider det gamle København og Ny København sammen uden Angivelse af den gamle Østervold. Som fuldtud paalideligt kan dette Kortarbejde ikke opfattes.

Det samme gælder Raadstuearkivets *Kopi af et ganske tilsvarende* i Rigsarkivet¹⁾.

Det turde være rimeligt at gaa ud fra, at de to Stormkort er bleven til ikke længe efter selve Begivenheden — inden denne havde tabt sin Aktualitet. Men der knytter sig til disse to ensartede Kortarbejder et andet Spørgsmaal, og det er deres Forhold til et meget nærbeslægtet samtidigt Kobberstik — og et langt senere!

Et Eksemplar af et *Kobberstik, hørende til et Flyveblad* med tysk Tekst, findes i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade). Selve Kortet er betitlet: *Abbildung der Stadt Copenhagen Nebenst der Königl. Schwedischen Attaque und Sturmlauff, so sich den 11. Febr. 1659 hatt zugetragen*. Den Stikket ledsagende Tekst oplyser, at dette Flyveblad er bleven til ganske kort efter at Stormen har fundet Sted — allerede *i Februar 1659*.

Det smukke, anselige Kort med mange bogstav- og talbetegnede Lokalteter, medtager nøjagtigt samme Dele af Amager og af Sjælland som Nationalmuseets og Rigsarkivets haandtegnede Kort. Ogsaa her er selve Staden

¹⁾ Det har ikke været Forfatteren muligt i Rigsarkivet at finde paagældende Originalkort.

og alle Fæstningsværker fremstillet kortmæssigt, alt det øvrige perspektivisk. Men Fremstillingen er i Kobberstikket fuldt af Liv og Fart og opruller et Krigsbillede af stor Anskuelighed. Tropper stormer frem, Landsbyer brænder, Ryttere galloperer af Sted — alt er Aktivitet og Spænding. Og Stikkets topografiske Paalidelighed er langt større. Gengivelsen af København og Fæstningsværkerne — ikke mindst dem udenfor Vestervold — er skarp og prægnant og ganske i Overensstemmelse med de haandtegnede Belejringskorts.

Som det vil ses, dækker Flyvebladet og de haandtegnede Kort ikke ganske hinanden, — trods de meget store Ligheder —, og man falder uvilkaarlig tilbage paa den Betragtning, at *der har foreligget et haandtegnat Arbejde som Forlag for Stikket, og at dette nu desværre tabte, fuldt paalidelige Stormkort tillige er bleven kopieret — men ukorrekt — i mindst 2 Eksemplarer — Nationalmuseets og Rigsarkivets, der forøvrigt begge synes at have haft en vis officiel Karakter.*

Det andet — senere — Kobberstik er Stormkortet i *Resens Atlas af 1677*, af J. Husman. Dets Paaskrift svarer nøje til de to haandtegnede Korts. Men Fremstillingen er overmaade sløj i Helhed som i Enkeltheder. Dets Lighed med de to nævnte Korts er dog alt i alt saa stor, at man, vejledet yderligere af Paaskriftens Ordlyd, maa stemple det Husmanske Kort som bleven til paa Grundlag af et af disse to Arbejder eller deres Forgænger.

Flyvebladskortet af Februar 1659 har faaet Efterligere, og det er lønnende at følge den oprindelige Fremstillings Skæbne i de følgende Aartier.

I Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade) findes Eksemplarer af Stik, der har dette Flyvebladskort til Grundlag, men er bleven noget simplificerede og mere slappe i Detaljer, samtidig med, at Krigs-

billedet bliver en hel Del mattere. Der er et Stik med tysk Paaskrift: Die Belägerung(!) etc., og et med italiensk Assedio etc. Begge er antagelig bleven til nogen Tid efter Stormen — *antagelig 1659* — i alt Fald næppe meget senere.

Baade kort- og billedmæssigt er disse to Kort nær beslægtede med et *Stik i 8de Bind af det store historiske Værk: Theatrum europæum*, medtaget i Tilslutning til Skildringen af den dansk-svenske Krig. Kortet slutter sig til Flyvebladskortet, forsaavidt det har nøjagtig samme Titel som dette. Det 8de Bind af *Theatrum europæum* udkom 1667¹⁾.

Der har imidlertid ogsaa været andre kobberstukne Stormkort i Omløb end de ovenfor nævnte.

I Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade) findes et Eksempel af et — i enhver Henseende meget diletantisk — *Flyvebladskort*. Efter den ledsagende Tekst at dømme er Stikket bleven til allerede i *Februar 1659*. Stikkets Titel er: *Eigentlicher abrisz Der Fortification der Königlich Residentz-Stadt Copenha-gen, neben Anzeigung an welchen Orthe dieselbe von der Königlich Schwedischen Armée attaquiret und bestürmet worden ist, den 10. und 11. Februari 1659*.

Kun Københavns Befæstning og Belejningsværkerne er fremstillet. Gadenæt mangler. Af Omegnen er medtaget forreste Del af Amager og paa Sjælland Søterrænet. Den uklare og mangelfulde Detaljbehandling gør det historisk værdiløst.

Af anden og langt ringere Karakter er to andre kobberstukne Stormkort, der efter deres almindelige Karak-

¹⁾ Løse Eksemplarer af dette Kort findes i Nationalmuseets Arkiv og i Raadstuearkivet. Nationalmuseets Eksempel er gengivet i »Før og Nu« 1918 p. 144—45.

ter at dømme er udførte ikke altfor lang Tid, efter at Begivenheden fandt Sted. De har tillige den store Interesse, at de kaster et skarpt og lidet flatterende Lys over et af de Husmanske Kort i Resens Atlas af 1677 — det Sa. 222 omtalte Kort over København, som den var 1659.

Begge nævnte Kortarbejder findes i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling (Hist. Blade).

Det ene, med *tyisk* Paaskrift er af mere anonym Art. Det andet er adskilligt interessantere. Det er et *hollandsk* Arbejde: Niewe ende Paerfecte Caert van de fordificase ende Stadt Copenhaven ende het Stormen der Sweeden op de selven Geschedt den 19 en 20 en 21 (!) Februari der Nachts Anno 1659. Det er (? tegnet og) stukket af Hugo Allert og har som Hovedtitél: Triomf van Kopenhagen, med et Hyldestdigt af Hollands store Digter v. Vondel († 1672).

Det besynderlige ved begge Stik er, at Fremstillingen af selve København og dets Forsvarsværker er den samme som findes paa det omtalte Kort i *Resens Atlas af 1677*. Her har man aabenbart Forbilledet for det Husmanske Stik og tillige Forklaringen paa, at han giver sit Kort ud for at give København 1659.

Til Slut skal gøres opmærksom paa en perspektivisk Fremstilling af Stormen paa København, der ganske vist kun uegentlig kan siges at være af kortmæssig Karakter, fordi selve Gadenettet kun er antydet og endda vist i Forkortning. Det er Erik Dahlbergs storslaaede, perspektivist, malerisk og dekorativt lige fremragende Arbejde, udført »ad vivum« og stukket af W. Swidde — Tavle Nr. 94 i Pufendorfs Værk. Forfatteren har selv tydeligt nok præciseret, at han ikke ønskede denne Fremstilling af Staden København opfattet som et Kortarbejde, idet han betegner det som: Delineatio Schenographica Urbis Hafniæ, quam Ser. Suecorum Rex Carolus Gusta-

vus magno appatu bellico fortiter oppugnavit die 11 februarii Anno 1659 — Perspektivisk Afrids af Staden København, som Svenskernes Konge, C. G. tappert angreb, med stort Krigsberedskab, d. 11. Februar 1659.

Her har Dahlberg — i Tidens pompøse Manèr — givet et storslaaet Billede af den Begivenhed, der skulde gribe saa stærkt ind i Danmarks og derved ogsaa i Københavns Historie. Med Regeringsforandringen 1660 traadte København ind under nye Vilkaar, hvor den skulde gaa nye Udvidelser og Omdannelser i Møde!

•

